

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
АРХИТЕКТУРА-ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ**

“ИЖТИМОЙ ФАНЛАР” КАФЕДРАСИ

ШАКАР АХАДОВ

**ИЖТИМОЙ ФАНЛАРГА ТАЛАБАЛАР ҚИЗИҚИШНИ
ОШИРИШНИНГ АНЪАНАВИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ УСЛУБЛАРИ ТЎҒРИСИДА
МУЛОҲАЗАЛАР**

(Илмий – услубий кўрсатмали қўлланма)

САМАРҚАНД - 2006 йил

Тахриз берганлар:

профессор С.К.Каримов.
доцент Б.С.Қаршиев.

Маъсул мухаррир:

доцент Ш.Эралиев.

Ушбу услубий кўрсатмали қўлланма ижтимоий фанлардан дарс берадиган ҳамма педагог ва тарбиячиларга, ижтимоий фанлардан дарс беришга қизикқан ёш мутахассисларга мўлжалланган бўлиб, бу қўлланмада ижтимоий фанлардан дарс бериш жараёнида талабаларнинг бу фанларга бўлган қизиқишини оширишда мақсадга мувофиқ самарали натижаларга эришишга мувоффақ бўлаоладиган анъанавий ва замонавий услублари ҳақида, ижтимоий фанларга турдош бўлган ихтисосли, мутахассис кадрлар тайёрлайдиган фанлар билан уйғунлаштириб, боғлаб ўтишнинг афзалликлари ва услублари ҳақида амалий тажрибада синалган мисоллар асосида фикр, хулосалари ҳақида мулоҳазалар беради.

К И Р И Ш.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритиб суверен давлат сифатида тараққий этиш жараёнида сиёсий имкониятини қўлга киритганлигидан бошлаб тарихан қисқа вақт мобайнида асрларга тенг ютуқларни қўлга киритишга мувоффақ бўлинмоқда. Ана шундай ютуқлардан бири ёш авлодни, айниқса таълим олувчи талабаларни ўз ватанига меҳр – мухаббат қўядиган, содиқ ва баркамол, билимдон, комил – инсонли авлодни вояга етказишнинг тўла имконияти яратилганлигидир. Ана шундай имкониятларга кенг йўл очиб беришга хизмат қилаётган, президентимиз ташаббуси билан 1997 йил 27 августида Олий Мажлиснинг IX – сессиясида Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг қабул қилинганлигидир. Бу қонун ва «Миллий дастур»нинг асосий мақсади келажакда ўз ватанига содиқ, билимдон, рақобатбардош ихтисосли мутахассис кадрларни тарбиялаб вояга етказиш бўлсада, бунинг учун таълим тизимини, қарамлик асоратидан, қизил мафкуравий тушунча ва сарқитли қарашлардан батамом холис этишдан, келажакда ривожланган демократик давлат даражасига мувофиқ келадиган маънавиятли, баркамол, юксак малакали кадрлар тайёрлаб беришдан иборатдир.

Хурматли президентимиз И.А.Каримов «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир» номли асарида бу ҳақда шундай деб ёзган эди: «Билимдон, профессионал жиҳатдан саводли ҳамда ғайрат-шижоатли шахсларни, ўз мамлакатимизнинг чинакам ватанпарварларини тарбиялай оладиган, уларни буюк миллий маданиятнинг ўлкан маънавий мероси билан бойита оладиган, жаҳон фани ва маданияти дурдоналаридан баҳраманд эта оладиган мамлакатгина, миллатгина буюк келажакка эришиши мумкин»¹.

Ушбу мақсадга эришиши учун мамлакатимиз мустақиллиги йилларида ёш авлодни комил инсонли кадрлар этиб тарбиялашда асрларга тенг ютуқларга эришилди. Бу соҳада ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўрни сезиларли аҳамиятга эга бўлди. Айниқса олий таълим тизимида талабаларга ижтимоий фанлардан дарс-таълим бериш, уларнинг ушбу фанларга қизиқишини тобора ошириш, билим соҳасини кенгайтириш, фикрлаш, мулоҳаза қилиш қобилиятини чуқурлаштириш борасида амалда бажариш учун қўлланиладиган услубияти ҳозирги даврда муҳим аҳамиятга эга бўлган муаммолардан биридир. Ундан кутиладиган асосий мақсад келажакда баркамол, ватанга содиқ авлодни тарбиялаб, вояга етказишда, уларда социал – сиёсий, маънавий – мафкуравий масала – муаммоларни кенг ва атрофлича чуқурроқ ўрганиш фаолиятини, билимли, илмли ва мулоҳазали бўлишга қизиқиш қобилиятини шакиллантиришдан иборатдир. Хурматли президентимиз И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда» номли асарида, энг муҳим устувор йўналишлардан бири қилиб жамият маънавиятини янада юксалтиришни, эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакиллантириш масаласини олдимизда турган энг муҳим долзарб вазифа эканлигини бежиз

¹ И.А.Каримов. «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир» Т.: «Ўзбекистон», 1996. 361-бет.

ўқтирмаган эди¹. Чунки мамлакатимизда амалга оширилаётган муҳим ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ислохотлар асосида юз бераётган моҳияти чуқур ва сермазмунли ўзгаришлар кадрлар тайёрлашда таълим-тарбия тизимида ўқитиш, дарс беришни тубдан ўзгартиришни таълим-тарбиясини замонавий услубларидан кенг қўламда фойдаланишни, услубиятда янги-янги самарали методлар ишлаб чиқариш ва уларни қўллашни таққазо этмоқда. Шу асосда кенг профелли мутахассис-кадрлар тайёрлашни яхшилаш, сифатини оширишни вазифа қилиб қўймоқда. Халқ таълими, олий таълимнинг барча тармоқларида ўзаро алоқаларни мустаҳкамлаш, тарбия, таълим, сиёсий ва касбий тайёргарликни изчил амалга оширишни ҳозирги давр талаб этмоқда. И.А.Каримов «Мактаб – ўрта – олий таълим – илмий тадқиқот институтлари шаклидаги илмий-маърифий комплексларни вужудга келтириш йўлидан бориш керак деб ўйлайман. Бунда илмий-техник тараққиётнинг устувор йўналишларига алоҳида эътибор бериши зарур. Ана шундай мустаҳкам алоқалар туфайлигина замонавий юксак технологияларда ишлай оладиган, бозор қонуниятларига мос янгича фикрлай биладиган мутахассисларни тайёрлашимиз мумкин»² - деган ёшларни ғоявий ижодий жиҳатдан тайёрлашнинг илмий-назарий йўлининг устуворлигини кўрсатиб берган эди.

Шу сабабли ҳозирги давр ва келажақда ижтимоий фанлардан дарс ўтишнинг, асосан семинар машғулотларини сифатли олиб боришни аниқ дастури вазифаси ана шундан иборат. Айниқса талабаларга ижтимоий фанлардан маъруза дарслари, амалий машғулотларини сифатли ўтиш, ихтисосли турдош фанлар билан уйғунлаштириш асосида таълим-тарбия бериш, уларда дунёқарашни аниқ шакллантиради, билим олиш, билиш, мулоҳаза қилиш, тўғри ва аниқ фикрлаш қобилиятини яхшилайди. Илмий ва назарий билимларга эга бўлишда тафаккурий онгини кенгайтиради, бу соҳадаги самарали фаолиятини тезлаштиради, маънавий, мафкуравий ва ғоявий харақати салоҳиятини оширади.

Шунинг учун ҳам ижтимоий фанлардан дарс ўтиш, таълим-тарбия бериш, ёшларни, айниқса талаба ёшларни порлоқ келажагимиз руҳига мос кадрлар қилиб тайёрлашда муҳим роль ўйнайди.

Шу мақсадда ижтимоий фанлардан талабаларга таълим-тарбия берилар экан, уларда ҳар бир предметга нисбатан қизиқиш уйғатиш учун дарс ўтказишнинг илғор замонавий услубларидан фойдаланиш, маъруза ва амалий машғулотларни жонли, талабалар руҳиятига ижобий таъсир этадиган фактик материаллардан фойдаланиб ҳар бир сўзни аниқ, равон, тиниқ ва тўғри ишлатиб тафаккурий онгини чуқурлаштириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Айниқса талабаларга мустақил фикрлаш учун мустақил ишларнинг самарадорлигини ошириш, илмий докладлар, рефератлар ёзиш малакасини бериш, ўтиладиган ҳар бир дарсни мунозарали, муаммовий масалалар асосида, манбаъларга таянган ҳолда, ҳар бир предмет мавзуини дискуссия, муҳокама қилиб, фикр хилма-хиллигига кенг йўл бериш асосида ўтказиш ниҳоятда самарадорлидир, ҳозирги кунда муҳимдир.

¹ И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда» Т.: «Ўзбекистон», 1999, 17-бет

² И.А.Каримов «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари» Т.: «Ўзбекистон», 1995, 21-бет.

Ундан ташқари ҳар бир ижтимоий фан кафедралари қошида илмий кружоклар ташкил этиш, конкурслар уюштириш, илмий-амалий талабалар анжуманларини ўтказиш, уларнинг илмий докладларини тинглаб, эшитиб, кенг муҳокама, мунозара қилиш ҳам бениҳоя фойдалидир.

Бундай тадбирий усуллардан фойдаланиш ҳозирги ҳуқуқий демократик фуқаролик жамият қуриш жараёнида давр таққоза этаётган талаблар доирасида ёшлар тафаккурида билиш, онглаш фаолиятини тезлаштиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ана шу тарзда ёшларга тарбия, билим берса, уларнинг онгини рухий тафаккурни чуқурлаштиришда, атроф-муҳитни, борлиқ дунёни билишда ижтимоий фанлар катта роль ўйнайди ва кучли таъсир этиш имкониятини яратади, борлиқ дунёни онгли равишда тасаввур этиб, ижтимоий ҳаракатни, умумий тараққиёт қонуниятларини тўғри тушунишида қўл келади.

Шунинг учун таълим тизимида ёшларга, айниқса талабаларга ижтимоий фанлардан самарали билим беришнинг аҳамияти, мақсади ва вазифасининг муҳимлиги ҳам мана шундадир. Шу сабабли ижтимоий фанлардан дарс беришнинг самарадорлигини оширишнинг энг зарурий сабабларидан биридир. Бунинг учун таълим-тарбия бериш жараёнида ижтимоий фанлардан дарс беришнинг самарадорлиги биринчи навбатда тарбиячи-педагогнинг, ўқитувчининг билим савиясига, тарбия бериш малакасига, билим тафаккурининг салмоғига назарий ва амалий жиҳатдан тайёрлиги даражасига боғлиқдир. Муҳими ижтимоий фан ўқитувчиларининг талабалар билим тафаккурини, онгли фаолиятини тезлатадиган, самарали натижа берадиган, уларнинг ижтимоий фанларга қизиқишини оширишга олиб келадиган қандай замонавий услублардан, таълимнинг замонавий форма ва воситаларидан фойдаланганлиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Ушбу рисолада қисқача бўлсада шу ҳақда фикр юритилиб талабаларнинг онгли тафаккурига, билиш фаолиятига тезкор таъсир этадиган ижтимоий фанлардан дарс, таълим-тарбия бериш услубиятлари, ихтисосли турдош фанларни уйғунлаштириб ўтишнинг аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Дастлаб талабаларни ижтимоий фанларга бўлган қизиқишини ўйғотиш ва ривожлантириш усулларига тўхталиб ўтамиз.

1 – БОБ. ИЖТИМОЙ ФАНЛАРГА ТАЛАБАЛАР ҚИЗИҚИШНИ ОШИРИШНИНГ АНЪАНАВИЙ УСЛУБ ВА УСЛУБИЯТЛАРИ ҲАҚИДА.

§1. Талабаларнинг ижтимоий фанларга бўлган қизиқишини ошириш имкониятлари ҳақида.

Мамлакатимиз мустақилликка эришиб келажакда ҳуқуқий демократик фуқаролик жамиятга, яъни кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига ўтиш жараёнида юртимиз юксак маънавий-ғоявий, назарий ва амалий билимларга эга бўлган, ватанга содиқ мутахассис-ниженер қурувчилар, иқтисодчилар, бунёдкор меъморлар, коммунал хизмати мутахассислари, халқ хўжалигимизга керакли

бошқа соҳа кадрлари нихоятда зарурдир. Маънавий-ғоявий жиҳатдан юксак билимга эга бўлган комил инсонли ихтисосли мутахассис кадрларни тарбиялаб вояга етказишни ижтимоий фанларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Ижтимоий гуманитар фанлардан юксак билимга эга бўлган кадрлар келажагимиз таянчидир. Бу ҳақда президентимиз ўзининг «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» номли асарида шундай деб ёзган эди: «Муболағасиз айтиш мумкинки, бизнинг келажагимиз, мамлакатимиз келажаги ўрнимизга ким келишига ёки бошқачароқ айтганда, қандай кадрлар тайёрлашимизга боғлиқ»¹.

Ҳақиқатда келажагимиз тақдири юртимиз, мамлакатимиз тараққиёти кимларга боғлиқ, қандай кадрлар келажакка тайёрлаб қолдиришимизга бевосита боғлиқдир. Ватанга содиқ маънавий-мафкуравий жиҳатдан мустаҳкам иродали, ғоявий кучли, сиёсий-ижтимоий соҳадан, илму-фандан билимдан меҳнатсевар, ота-бобо-ларимиз намунасида тарбияланган садоқатли мутахассис кадрлар тайёрланса ҳурматли президентимиз таъкидлаганидек келажагимиз буюк давлат бўлади.

Ана шу мақсадда ижтимоий фанлардан дарс ўтиш жараёнида талабаларнинг ҳамма фанларга, асосан «Фалсафа», «Социология», «Миллий ғоя...», «Маънавият ва маърифат асослари», «Сиёсатшунослик», «Ўзбекистон тарихи», «Этика-эстетика», «Диншунослик», «Маданиятшунослик» ва «Иқтисодий назария» си фанларига бўлган қизиқишини ошириш, уларнинг тушуниш қобилиятини бу фанларни билиш фаолиятини тезлаштириш, тафаккурий онгини кенгайтириш, муҳокама, мулоҳаза ҳаракатларини жадаллаштириш нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳозирги давр тараққиёти таққоза этмоқда. Бунинг учун ижтимоий фанлардан талабаларга дарс ўтишнинг турли хил намунавий усул ва услубларидан фойдаланиш, фойдали оптимал вариантларини қўллаш талаб этилмоқда. Шу сабабли талабаларда узлуксиз ижтимоий фанларга бўлган интилишини жадаллаштириб тушуниш қобилиятини тезлаштиришдан, улар билимини тафаккурий онгини кенгайтириб, фикрлаш, муаммовий масалаларни муҳокама мунозара қилиб аниқ ва тўғри хулосалар чиқариш намунавий малакаларини оширишдан, тўғри йўлланмалар беришдан иборат бўлмоғи даркор. Бу жараён албатта мураккаб ва зарур соҳадир. Бу мақсадга эришиш учун дастлаб талабаларда қизиқиш уйғатиш, қизиқарли, самарали дарс ўтишдан иборатдир.

Талабаларда ижтимоий фанларга, умуман фанларга қизиқиш уйғотиш учун уларнинг тушуниш фаолиятини уйғатиш ва тезлатиш зарур. Чунки тушуниш фаолияти қанча тез уйғотилиб тезлатилса, ёшларда билиш қобилиятини шунча фаоллаштириш мумкин. Чунки билиш билан тушуниш тафаккурий онгининг уйғониши ва кенгайиб фаоллашуви бир-бири билан объектив боғлиқ жараёндир. Шунинг учун талабаларда билиш қобилиятини фаоллаштириб тафаккурий онгини уйғотиш учун фанларга бўлган қизиқишини ошириш керак. Талабаларда қизиқишнинг ошиши бевосита шахснинг фикрлаш тафаккурини вужудга келтиради. Бу эса, - «талабаларда тушуниш ва қизиқиш фаолиятини жадаллаштиради», - деб таъкидлайди психолог олимлар².

¹ И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» Т: «Ўзбекистон»,1999,18-бет

² Шаранг. «Познавательный интерес – актуальная проблема современной дидактики», Шарф. «Сов.Педагогика», 1979, №8.

Талабаларда тушуниш қобилиятини, қизиқиш фаолиятини жадаллаштириш учун ҳукуматимизнинг «Таълим тўғрисида»ги «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур тўғрисида»ги фармонларини самарали бажариш борасида мавжуд муаммовий вазифаларни ҳал этиш долзарб бўлиб қолмоқда. Энг муҳими олий таълим тизимида ўқитиладиган ижтимоий гуманитар фанларнинг зарурий таркибининг аниқ тизимини вужудга келтириб, ҳозирги давр талабига, ёшлар, талабалар талабига, қизиқишига мос келадиган, жаҳон цивилизацион андозаларига мувофиқ яқинлаштириш асосида, улар онгига кучли таъсир этадиган, ҳам назарий, ҳам амалий билимлар бераоладиган ортиқча, кераксиз, умумийликлардан холи бўлган ижтимоий-гуманитар фанларни танлаб олий таълим тизимида қолдириб ўқитишни ҳозирги давр таққоза этмоқда. Чунки ҳозирги кунда олий таълим тизимида қарийиб 20-дан ортиқ ижтимоий-гуманитар фанлар ўқитилмоқда. Жумладан фалсафа фанига яқин қарийиб 6-та фан, иқтисодиёт фанига доир қарийиб 10-тага яқин, тилшунослик ва адабиётга доир қарийиб 5-6-та фан, маънавият асосларига, Ўзбекистонда демократик жамият қурилиш назарияси ва амалиёти, Сиёсатшуносликка ва социологияга доир фанлар ўқитилмоқдаким, бу ҳолат кўплаб турдош фанларни алоҳидаликка йўл қўйиб таълим бериш, талабалар эътиборини бир хил моҳиятга яқин фанларни турли хил кўплаб предметларга ажратиб таълим бериш, уларда экиланиш, фикр-мулоҳазаларини чалғитишга, уларда бепарволик ва ишончсизлик ғоясининг вужудга келишига олиб келади. Шунинг учун бу фанларни назарий-услубий ва предметлик асосида яхлит фанга молик ва яқин хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда бирлаштириб, бир-бирига яқин фанларни яхлит фанларга айлантирилса мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Шу мақсадда ижтимоий-гуманитар фанларнинг мавжуд дастурларини қайта кўриб чиқиш, давлат стандартларига мувофиқ мавзуларни яхлитлаштириб ҳозирги даврга мос, талабалар қизиқишига мос мавзулар танлашиб, шу асосда ўқув қўлланмалар, дарсликлар яратилса янада яхши бўлар эди. Шу билан бир қаторда ижтимоий-гуманитар фанларни президентимиз И.А.Каримов асарлари, давлат ва ҳукуматимиз фармон, қонун ва қарорлари асосида уларга биринчи тарихий ҳужжат ва манбаълар тарзида ёндашиб, жамиятимиз тараққиётини ҳалқимиз истак ва мақсадларига, ҳуқуқий демократик фуқаролик жамияти моҳиятига мувофиқ ҳолда, назарий ва илмий жихатдан асосланиб, таърифлаб яратилса бу фанлар ҳозирги давр талабига мувофиқ бўлар эди. Талабаларнинг ижтимоий-гуманитар фанларга бўлган қизиқишини янада оширар, уларнинг тушуниш қобилиятини тобора кенгайтиришга имконият яратган бўлиб, бу соҳадаги фаолиятини тезлаштирар эди.

Шу билан бир қаторда талабаларга ижтимоий фанларга бўладиган қизиқишини ортиришга сабаб бўладиган яна бир имконият шундан иборатким, у ҳам бўлса ижтимоий фанлар таркибида ўқитиладиган талабалар қизиқиб ўқийдиган кундалик ижтимоий ҳаётга ва давлатимиз сиёсатида боғлиқ бўлган мавзулардан иборат факультатив ва махсус курслардир.

Ҳозирги кунда республикамызда кўплаб олий ўқув юртларида, шу жумладан Мирзо Улуғбек номидаги Самарқанд Давлат меъморчилик-қурилиш институтида бу курслар ўқитилишиши йўлга қўйилган бўлсада аммо кейинги вақтларда махсус курслар сабабсиз тўхталиб қўйилган. Жумладан, шу институт «Социология ва

иктисодий назария» кафедраси қошида «иктисодиёт» факультети 2 курс талабаларига 1992 йилдан бери «Туркистонда ижтимоий-сиёсий тафаккур тарихи» 24 соатлик ҳажмида махсус курс ўқитилар эди ва унга талабалар қизиқиши ниҳоятда юқори бўлиб, ихтиёрий равишда рефератлар, мақолалар ёзар, кўплаб илмий маърузалар қилар, жонли мунозаралар, муҳокамалар қилиб, қизгин тортишувларга сабаб бўлар эди. Афсуски бу имкониятдан номаълум сабабларга кўра 1998 йилдан бери фойдаланган эмаслар. Унинг дастури ва ўқув қўлланмаси ишлаб чиқилган ва фойдаланилган эди. Шу сабабли бўлса ажаб эмас талабалар қизгин берилиб ўқир эди. Чунки бу махсус курсда Ўзбекистон Ватанимизнинг ўтмишидан (ҳатто «Авесто»дан) то ҳозирги кунгача, яъни мустақиллигимизнинг кейинги йиллардаги ўзгаришларни ҳам ўз ичига олган эди. Унда қисқача жамиятни бошқаришнинг ижтимоий-сиёсий тизими («Социология» ва «Сиёсатшунослик»ка тегишли) иқтисодий жараёнлари («Иқтисодий таълимотлари тарихи» фанига доир), жамиятимиз маънавий, маданий мероси, илму-фан тараққиёти, урфу-одати, диний эътиқоди, дунёвий қарашлари, анъаналари («Фалсафа», «Диншунослик», «Маънавият ва маърифат асослари», «Маданиятшунослик», «Миллий ғоя...», «Ўзбекистон тарихи» ва ҳоказоларга доир) талқин қилиниб, махсус курс сифатида ўқитилар ва бунга талабалар қизиқиб тинглар, муҳокама, мунозара қилар эди.

Талабаларни ижтимоий фанларга бўлган қизиқишларини уйғотиш имкониятларидан яна бири, у ҳам бўлса ижтимоий фанлар билан уларга предмет жиҳатидан яқин турдош бўлган ихтисосли-мутахассис фанларни услубий жиҳатдан боғлаб, назарий ва амалий жиҳатдан уйғунлаштириб ўтилса яхши натижаларга эришиш мумкин. Бу ҳақда алоҳида параграф берилган, унда батафсил тўхтатиб ўтилади.

Ижтимоий фанларга бўлган талаби ёшлар қизиқишини оширадиган, тушуниш қobiliяти-фаолиятини жадаллаштирадиган бир қатор назарий-услубий имкониятлардан муҳими, у ҳам бўлса ўқитувчи тарбиячининг билим ва малакавий савиясининг мукамаллигидир. Энг аввало ижтимоий фанлардан дарс берувчи ўқитувчи ўз предметини мукамал билиши, илмий, назарий жиҳатдан ҳозирги замон талаблар даражасида тайёрланган бўлиши, услубий ва услубият соҳаларида намунавий малакаларга эга бўлиши, фикрни аниқ изоҳлай олиши, тиниқ, равон ва тушунарли тилда сўзлаша олиши, энг муҳими талабалар қалбидан ақлли ва мустаҳкам ўрин олабилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Акс ҳолда ундан ҳечқандай ижобий натижа кутиши мумкин эмас ва ижтимоий фанларнинг талабалар кўз олдига ролини ерга уриши ва қизиқишини уйғотиш ўрнига лоқайдликни вужудга келтириш ҳеч гап эмас. Ҳатто айрим педагоглар даромад орқасидан қувиб 2,5 ва 3 штатларда, турли жойларда, ҳатто колледж, лицей, мактабларда ўз иш жойидан «институтдан ташқари») ишламоқдалар. Ундай педагоглардан қандай сифатли дарс ўтишни кутиш мумкин? Агарда ўқитувчи ўзи ўқитадиган предметдан етарлича илмий, назарий, амалий ва услубий билим, малакага эга бўлса, талабаларни ижтимоий фанларга, дастлаб ўзи ўқитадиган, дарс берадиган предметга қизиқишини ошириши, бу предметнинг жамият тараққиётидаги ролини тушунтира олиши мумкин, бу эса ижтимоий фан ўқитувчисининг катта ютуғидир. Шунинг учун ҳам ижтимоий фан ўқитувчиси доимо узлуксиз ўз устида ишлаши, билим диофазонини кенгайтириши, талабаларнинг ҳар қандай сўровига (чунки

талабалар ҳаётнинг ҳамма соҳасига, жамиятнинг ҳар бир лаҳзасига қизиқувчан бўлиб, уларни билишини истади ва шу сабабли кўплаб савол беришга ҳаракат қилади, бу ҳолатни ҳар бир педагог билмоғи зарур), тўғри, аниқ, тушунарли ва мазмунли қилиб жавоб беришга тайёр бўлмоғи зарур. Бунинг учун ижтимоий фан ўқитувчиси-педагог кўп ўқимоғи, ўз устида узлуксиз ишламоғи шарт.

Талабаларнинг ижтимоий фанларга бўлган қизиқишини оширадиган асосий омиллардан энг муҳими, у ҳам бўса ҳар бир ижтимоий фан предметининг жамият тараққиётидаги ролини, дарс бериш жараёнида, уларнинг қизиқиши ва интилишини тезлаштирадиган услублардан фойдаланиш, маҳоратининг зарурлигига боғлиқ эканлигини таъкидламоқ керак. Бу ҳақда айрим ижтимоий фан предметлари мисолида услубий ҳолатларга тўхталиб ўтмоқчимиз. Жумладан, ижтимоий фанларидан бири «Маънавият ва маърифат асослари» предметини олиб кўрайлик. Дастлаб бу фаннинг жамиятимиз тараққиётидаги ўрни келажақда инсонли, юксак маънавиятли шахсни тарбиялашдаги ролдини кенг ва чуқур тушунтириб, талабаларнинг бу фанга бўлган қизиқишини оширишга ҳаракат қилиш керак. Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, яъни ҳар бир ижтимоий фаннинг жамият тараққиётида ва ёшларни юксак маънавий руҳда тарбиялашда ўзига хос ўрни мавжуддир.

«Маънавият ва маърифат асослари» предметининг жамиятимиздаги аҳамияти шундан иборатки, президентимиз 1992 йилдаёқ «Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, деганлар ҳақ бўлмасалар керак. Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир» -деб таъкидлаши ва давом этиб «Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш – Ўзбекистонда давлат жамиятининг энг муҳим вазифасидир» деб ўқитириши¹, мамлакатда амалга оширилаётган ислохотлар ва бошқа барча ишларда унга эътибор бериши ва уни давлат сиёсати даражасига кўтарилишига олиб келганлигини талабаларга ўқитириш зарур. Шу мақсадда И.А. Каримов ташаббуси билан 1994 йил 23 апрелда республикада «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ Марказини тузиш тўғрисидаги, 1996 йил 9 сентябрда «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлиги ошириш тўғрисида»ги фармонлари, 1998 йил 27 июлда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маънавий ва маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» махсус қарор қабул қилинганлиги, бу фаннинг шу мақсадда жамият ривожига роли катта эканлигидан далолат берувчи омиллар эканлигини талабаларга тушунтириш зарур. Бу ҳолат талабаларда ушбу предметга нисбатан муносабатда, албатта хушёрликка ундайди, фанга бўлган қизиқиш учун шароит яратади. Ундан кейин «маънавият ва маърифат асослари» предметининг шахс камолотини вояга етказишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини талабаларга тушунтиришда Республика Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг 1997 йилдан бошлаб барча олий ўқув юртларида «Маънавият ва маърифат асослари» махсус курсини ўқитиш тўғрисидаги қарорини таърифлаб таълим ва тарбия соҳасидаги ролининг нақадар долзарблигини таъкидламоқ зарур. Унда албатта президент И.А.Каримовнинг

¹ И.А.Каримов «Ўзбекистоннинг сўз истифол ва тараққиёт йўли». Т: «Ўзбекистон», 1992, 72-73-бетлар

«Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» номли асарида келтирилган «Иккинчи устувор йўналиш – жамият маънавиятини янада юксалтиришдан иборат»¹ эканлигини таърифлаб, талабаларга унинг моҳиятини ва мазмунини тўлиқ тушунтирмоқ зарур. Унда: «Маънавият ҳақида гап кетар экан, мен аввало, - деб таъкидлайди И.А.Каримов, - инсонни рухий покланиш ва юксалишига даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг иймон-иродасининг, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини ўйғотадиган қудратли ботиний кучни тасаввур қиламан»²- деган фикрининг нақадар долзарб юксак моҳиятга эга эканлигини тушунтириб бериш зарур. Ҳақиқатдан ҳар бир инсонда, асосан ёшларда маънавият қанчалик юксак бўлса, инсон қалбида бузғунчилик, жаҳиллик, ёвузлик, ялқовлик, пасткашлик, нодонлик, худбинлик каби салбий оқибатлар юз бермайди, унинг ўрнини ёшларимиз онгига яратувчанлик, бунёдкорлик, ижодий-рухий кўтаринкилик, ватанпарварлик, инсонийлик хислатий туйғулари кенг ўрин олиб, комил инсонийлик каби юксак даражага кўтарилиб, халқимизнинг қудратли маънавий бойлигига айланишини, жонли мисоллар билан тушунтирмоқ керак. Демак, ҳозирги куннинг долзарб вазифаси ёшларимиз онгига маънавиятимизнинг замонавий намуналарини синдирмоқ зарурдир. Бунинг учун ёшларимизга, айниқса талабаларга маънавиятимизни чуқур ўргатишдик мураккаб ва шарафли вазифа мавжуддир. Шу сабабли ушбу фанни талабаларга ўргатишнинг самарали замонавий услубиятларидан фойдаланмоқ, уларда бу фанга дастлаб қизиқиш, кейин эса тушуниш қобилиятини жонлантириш, билиш фаолиятини жадаллаштириш зарур. Бу вазифани бажариш учун бир қатор самарали услублардан, дастлаб ёшларни мустақил яшаш, ҳаёт кечириш, фикрлаш, меҳнатсевар ва мулоҳаза қилиб хулоса чиқаришга, билиш тафаккури – фаолиятига кучли таъсир этадиган жонли, қизиқтирувчи мисоллар билан тарбия бериш услуб ва услубиятлардан фойдаланмоқ керак. Бундай жонли, ёшлар руҳига кучли таъсир этадиган мисоллар «Маънавият ва маърифат асослари» предметида кўплаб, ҳар бир мавзудан мисоллар келтириш, ҳатто бошқа турдош предметлар билан ҳам боғлаб, ўринли мисоллар келтириб ўрганилаётган материалларни жамиятимизнинг келажақ ривожини учун нақадар долзарблиги хусусида замон билан боғлаш услубидан фойдаланишимиз мумкин.

Жумладан, «Маънавият ва маърифат асослари» предметида биринчи қисмига боғлиқ «маънавият ва унинг жамият тараққиётида тутган ўрни» мавзудан талабаларга маъруза ёки семинар машғулотларини ўтаётган вақтида, уларни фанга ёки ушбу мавзуга қизиқишини ўйғотиш мақсадида ўқитувчи бир қатор замонавий-зарурий услублардан фойдаланиши мумкин. Масалан, ўқитувчи мавзуга ўтиш учун кириш сўзи ўрнида «маънавият» сўзининг моҳиятини тушунтириш жараёнида мамлакатимиз зиёлилари томонидан турли хил таъриф берилаётганини, ҳатто «маънавият» сўзи собиқ Совет тизими даврида ўрганиш, билиш уёқда турсин, бу сўз тилга олинмаслиги, муҳокама қилинмаслигини эълон қилинишлик ўзи талабаларда нафақат қизиқиш, балки билишнинг фаол ҳаракатига сабаб бўлади. Шу ўринда талабаларга «маънавият» тушунчасини таърифлаб бериш жараёнида «Иқтисодий ғоялар», «Сиёсий ғоялар», «Социал

¹ И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» Т: «Ўзбекистон», 1999, 17-бет

² Ёша жойда

ғоялар» ва уларнинг вужудга келиши, шаклланиши билан боғлаб, уларнинг юксак маънавиятимизнинг шаклланишида ниҳоятда катта роли борлигини эслатиш билан, ўқитувчи бевосита талабаларда бошқа ижтимоий фанларга ҳам бўлган қизиқишини орттириши табиийдир. Чунки, маънавият тушунчасини бошқа ижтимоий фанлар шаклланиши жараёнидаги вужудга келган ғоявий

тушунчалар билан узвий боғлиқликда эканлиги, улар шаклланиб вужудга келишини тушунтириш билан боғлаб таъриф берилса мақсадга мувофиқ бўлади. «Маънавият» тушунчаси кўп қиррали тушунча бўлиб, инсон фаолиятининг барча соҳаларини, уларнинг кўзга кўринадиган ва ташланувчан зоҳирий ва яширин, ички ботиний-руҳий томон ва лаҳзаларини камраб олганлиги билан боғлиқдир. Кишиларда вужудга келадиган ҳар бир ғоя инсон тафаккурида шаклланиб, унинг маҳсули бўлур экан, у ижтимоий характерга эга бўлиши, инсонлар яшайдиган жамият ҳаётига маъно-мазмун бахш этиши, уларни ўз мақсадларини амалга оширишга етаклайдиган фикрлар мажмуасига айланиши билан характерланади. Ана шу ботинийликдан зоҳирийликка айланиши жараёнларида кишиларда турли хил ғоялар шаклланади ва ижтимоий характерга эга бўлади.

Юқорида таъкидлаганимиздек «Сиёсий ғоялар» сиёчий жараёнга – сиёсатшунослик фанига, «Социал ғоялар» ижтимоий соҳаларга, - «Социология» фанига, «Миллий ғоя» миллатлар тафаккури, онги ижтимоийлик маҳсулига айланиб, миллий мафкурани вужудга келтиришини таъкидлаш зарур ва ҳоказо. Шу тариқа ижтимоий фанларнинг ўзаро боғлиқлигини ишонарли қилиб тушунтирилса талабаларда албатта қизиқиш уйғонади ва бу фанлардан тўлароқ билим олишга ҳаракат фаолияти тезлашади. Бу эса ўқитувчининг талабаларда ижтимоий фанларга, шу жумладан, «Маънавият ва маърифат асослари» фанига бўлган қизиқишини ошириш борасида маъруза ёки семинар машғулотларини бошланишида қўлланиладиган кириш сўзи муносабати ила фойдаланадиган ва ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлган услубидир. Ўқитувчи томонидан мавзу бўйича қўлланиладиган бу услуб мавзунинг тўлиқ мазмунини ёки қисқача маъносини тушунтириб бериши бу ҳолат бевосита ўқитувчининг ўзига, унинг маҳоратига боғлиқлиги билан характерланади. Иккала ҳолатда ҳам бу услубнинг самарали бўлиши ўқитувчига боғлиқдир. Кўпинча ўқитувчи бу услубдан фойдаланганда бир қатор мавжуд илмий адабиётлардан мавзу бўйича қисман мисол келтириши мумкин. Аммо президент И.А.Каримов асарларини маънавият ва маърифатга доир сўзларини мисол келтириш муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда юқорида тўхталиб ўтган эдик. Бу ўринда президентимизнинг «Хушёрликка даъват» номли асаридаги сўзини талабаларга албатта тушунтирмоқ керак. И.А. Каримов шундай деб ёзади «Ҳозирги энг муҳим, энг долзарб вазифамиз – жамиятимиз аъзоларини, авваламбор, вояга етиб келаётган ёш авлодни камол топтириш, уларнинг қалбида миллий ғоя, миллий мафкура, ўз ватанига меҳр-садоқат туйғусини уйғотиш, ўзлигини англаш, миллий ва умумбашарий кадриятлар руҳида тарбиялашдан иборатдир»¹- деган сўзининг маъносини, ундан келиб чиқадиган вазифаларни, бу вазифаларни бажаришда албатта ижтимоий фанларнинг ўрни ва аҳамияти катта эканлигини тушунтирмоқ керак.

¹ И.А.Каримов «Хушёрликка даъват» Т: «Ўзбекистон», 1999, 16-бет.

Демак, ўқитувчи дарсни шу услубда давом эттирар экан «Маънавият» сўзининг таърифини талабаларга аниқ, тушунарли қилиб тушунтирмоқ зарур. Бунинг учун бу сўз таърифи ҳозирга қадар ўз мукаммалигини эслатиб ўтиш билан, аввало маънавият инсонни бошқа мавжудодлардан ажратиб турадиган жамият ва табиатнинг юкс ак хислатига эга бўлган фазилатли, салоҳиятли инсоний белгиси эканлигини тушунтириб қуйидагича кенг маъноли таърифини бермоқ керак. Маънавият – инсоннинг ички ва ташқи руҳий тафаккури махсули бўлиб, унинг ўз-ўзини англаши, ақл-заковати, яхшилик ва ёмонлик фаолияти натижалари, иймон-этиқоди, диди-фаросати, ижтимоий характерга эга бўлган фаолияти натижалари, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий фаолиятларининг ҳалқга, жамиятга манзур мазмундаги тарифини бериб, бу жумлага И.А.Каримовнинг, - «Маънавият – тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун, у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак»,¹ - деган сўзининг маъно ва мазмуни билан бирга таърифламоқ керак. Шуни ҳам таъкидламоқ зарурки, ушбу жумлани талабаларга тушунтириб таърифлаш жараёнида маъруза ва семинар машғулоти дарсларида, вақт нуқтаи-назаридан олганда имконият бир хил бўлмаганлиги сабабини эътиборга олмоқ зарурдир. Уларда фанга, мавзуга нисбатан қизиқиш ўйғотиш услубий муаммоси бир хил бўлмай маърузада имконият тор бўлиб, амалий машғулоти дарсида эса кенг имкониятга эга бўлганлиги сабабини ўқитувчи билиб, уни эътиборга олиши зарур. «Маънавият» сўзи таърифини ҳар бир талабадан сўраш имкониятига кўпроқ семинарда эга бўлади. Гурпуадаги ҳар бир талаба ушбу сўз моҳиятини аниқ, равои айтиб, тушунтириб бериш маъсулиятини сезиб, билиш қобилиятини фаоллаштиришга ҳаракат қилади. Семинар машғулоти дарсларида ўтиладиган мавзу бўйича тузилган ҳар бир саволга гурпуадаги ҳамма талаба жавоб бериши, мунозара ва муҳокамада фаол иштирок этиши зарурлиги малакавий маъсулиятини билдирмоқ, ҳамма дарсларда ҳам ана шундай талабли услуб такрорланиши шарт эканлигини ўқитувчи ўз предметининг биринчи машғулоти дарсиданок талабаларни ўргатмоқ, уларни унга мослаштирмоқ зарур. Агарда ушбу услубият асосида дарс ўтиб борилса, талабаларнинг ижтимоий фанларга, улардаги ҳар бир мавзуга қизиқиш ортиб боради. Бу услуб тажрибада Самарқанд Давлат меъморчилик-қурилиш институти собиқ «Социология ва иқтисодий назария» кафедраси фаолиятида, маъруза ва семинар машғулотлари дарслари ўтиши жараёнида синаб кўрилган, ҳар бир дарс мобайнида талабаларнинг фанга, мавзуларга қизиқиши ортиб боришига кафедрадаги ҳамма ўқитувчилар гувоҳ бўлганлар.

Ҳар бир ижтимоий фан ўқитувчиси, шу жумладан «Маънавият ва маърифат асослари» предметидан маъруза ва семинар машғулотлари дарсини ўтадиган педагог-тарбиячи талабаларда фанга, мавзуларга бўлган қизиқишини оширишнинг асоси – дарс мақсади ва вазифаси қилиб олар экан, бутун дарс жараёнида, мавзу бўйича қўйилган ҳар бир саволни муҳокама қилиш жараёнида узлуксиз ҳаракат қилиши, қизиқарли мисоллар келтириши, жонли иборалар билан дарсни сермазмунли қилиб ўтказиши шарт. Худди шундай тартибда талабаларнинг дарсга, фанга, ўтиладиган мавзуларга бўлган қизиқишини ошириш

¹ И.А.Каримов. «Ўзбекистон: Миллий истифол, ифтиод, сиёсат, мафкура». Т: «Ўзбекистон», 1993, 79-бет.

услугини нафақат «Маънавият ва маърифат асослари» предметидан, балки ҳамма ижтимоий фанларда қўлланиши мумкин.

Юқорида ифода этилганлардан ташқари ижтимоий фанлардан дарс берувчи педагог талабаларнинг фанга, ўтиладиган маъруза, айниқса семинар дарс машғулотларида мавзуларга қизиқишини уйғотиш, фикрлаш, мулоҳаза қилиб билимга бўлган ҳаракатини янада тезлаштириш мақсадида дарс сифатида ўтилаётган мавзуларда аниқ ва айланиб жавоби берилмаган, келтирилмаган, кўрсатилмаган мантикий-саволлар бериб, тўғри жавоблар кутиш, талаб қилиш услубидан ҳам фойдаланиш, яхши натижалар бериши мумкин. Жумладан, яна «Маънавият ва маърифат асослари» фанидан юқорида келтирилган мавзу бўйича талабаларга қуйидаги мантикий ўйлантириш, фикрлаш саволларини ўртага ташлаш мумкин. Масалан, «Қани тушунтириб берингчи маънавиятсиз жамият» ёки «Жамиятсиз маънавият бўлиши мумкинми? исботлаб беринг». «Инсонлар фаолиятсиз маънавият мавжудми? «Маънавиятсиз маърифат» ёки «Маърифатсиз маънавият мавдудми?», «Объектив ёки субъектив зарурият нима?» ва улар маънавиятда қайси қонуниятга киради? каби мантикий саволлар бериб талабаларни ушбу саволлар устида ўйлаш, фикрлаш, мулоҳаза қилишга, агар семинар дарсида бўлса гурӯҳдаги ҳар бир талабадан ушбу саволлар бўйича ўз фикрларини сўраб билиши ва яқинлаб тўғри жавобни аниқлаш услуби яхши натижаларни беради. Бу услубдан бошқа ижтимоий фанларда, жумладан, «Сиёсатшунослик» фанидан «Жамиятнинг сиёсий системаси ва сиёсий ҳокимият» мавзусидан қуйидагича мантикий-саволларни бериб талабаларни ўйлантириб, фикрлаб ва мулоҳаза қилишга мажбуран тортиш асосида қизиқтиришни ошириш мумкин. Ҳатто бунга «Социология»дан ҳам мисол келтириб, уларни боғлаш мумкин. Масалан, «Жамиятнинг сиёсий ва социал тизимида қандай ўхшашликлар бор?», ёки «Сиёсий социал тизимларсиз жамият мавжудми, исботланг?», «социал ва сиёсий институтлар таърифи ва боғлиқлигини Ким тушунтириб беради?», «Давлат сиёсий ёки социал тизимсиз мавжудми?», «Ҳокимият ва Давлат ўртасидаги боғлиқлик нимада?» ва ҳоказо.

Ижтимоий фанларга талабалар қизиқишини оширадиган яна бир қатор услублар мавжудким, уларнинг ҳар бирига кўплаб мисоллар фанлардан, ҳаёт ва турмушдан келтириб фанга, мавзуларга боғлаш мумкин. Улардан самаралиси, у ҳам бўлса талабаларни ўзига жалб қилаоладиган турли хил мавзуларда талабалар учун рефератлар, илмий докладлар, мақолалар, мунозарали суҳбатлар, ёзма ишлар, рейтинг саволлар, назорат саволлари, ракурс тест ўйинлари, мазмунли конспектлар мусобақаси, савол-жавоб кечалари, қисқа метражли киноленталарни намойиш этиш, семинар машғулоти дарсида «оппонентлик услуби» каби кўплаб имкониятлардан фойдаланиш мумкин бўлиб, у бевосита педагогнинг таълим-тарбиявий билими ва фаолият-ҳаракатига боғлиқдир.

2. Ижтимоий фанлардан талабаларга дарс ўтишнинг (проблемали) муаммовий услублари ҳақида мулоҳазалар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 29 августида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги янги қонун «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур»да ҳукуматимизнинг бошқа бир қатор қонун ва фармонларида,

жумладан, 1991 йил 20 ноябрида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашида «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида»ги қонунида, 1993 йил 5 февралда Республика Президентининг «Ўзбекистонда ўқитувчи ёшларни рағбатлантириш чоралари тўғрисида»ги фармонида ва бошқа бир қатор ҳукумат ҳужжатларида ҳозирда ва келажакда Ватанимизга содиқ, фидокор ватанпарварларни, билимдон, рақобатбардош, комил инсонли мутахассис кадрларни тарбиялаб вояга етказиш, «Кадрлар тайёрлашнинг сифати эркин фикрловчи шахс-фуқарони камол топтириши»¹ зарурлиги вазифаси долзарб қилиб қўйилди. Бу улуквор вазифани бажаришда замонавий талабларга жавоб берадиган кадрларни тарбиялаб вояга етказиш учун таълим-тарбия жараёнини узлуксиз такомиллаштириш, айниқса ижтимоий фанлардан дарс бериш ва таълим-тарбиянинг ҳозирги давр тараққиёти даражаси талабларида, жаҳон цивилизацияси стандартлари доирасида, унинг янги-янги услубий формаларини излаб топиш, тарбиянинг долзарб муаммоларини таълим-тарбия тизимида уни ижодий қўллашни ҳозирги давр таққоза этмоқда. Шу борада илму-фан, техника тараққиёти натижалари, Интернет тармоқларидан, техника-технология, таълимда техника воситаларидан, кўргазмали куроллардан, масофавий электрон дарс бериш имкониятларидан кенг қўламда фойдаланиш зарурияти талаб этилмоқда.

Ана шу зарурият талаблар доирасида ёшларни, энг аввало талаба ёшларни тарбиялаб вояга етказишда, улар билим тафаккурини такомиллаштиришда, ғоявий билим беришда ижтимоий фанлар роли каттадир. Чунки, ижтимоий фанларгина таълим-тарбия тизимида ёш авлодга таълим беришда, уларни жамият тараққиёти умумий объектив қонунистларини ўзлаштириб олишда, маънавий-маданиятимиз фазилатларини билишда бунёдкорлик, яратувчанликка ўргатишда, миллий ғоя, миллий истиқлол мафкурамизни, унинг асосий вазифа-мақсадларини тушуниб, турмушга тадбиқ этишда, Ватанга, ота-боболарга садоқатлилиқ, инсонпарварлик руҳий-ғояларига мувофиқлашган билим малакасини фақат ижтимоий фанларгина бераолади, ўргатади, тарбиялайди, вояга етказади, ҳозирги замон талабларига мос, рақобатбардош, комил инсонли баркамол авлодни тарбиялашда сафарбарлик йўлини белгилаб, малакавий кўникма беради. «Бунинг йўли – одамларимиз, авваламбор ёшларимизнинг иймон-этиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш»²да ижтимоий фанларнинг роли каттадир. Албатта бу мақсадга эришиш учун бажариладиган вазифа енгил эмас. Янги авлодни баркамол инсон этиб тарбиялаш ниҳоятда мураккаб, аммо шарафли ва салоҳиятли, фахрли ишдир.

Ана шундай вазифани бажариш ижтимоий фанлар зиммасига тушган. Ижтимоий фанлардан таълим-тарбия берадиган ҳар қандай мутахассис, педагог-тарбиячи бу вазифани чуқур билиши, уни бажариш йўллариини англаб етишиши, ёшларни ана шу руҳда ва талабда тарбиялаб вояга етказишда самара берадиган ҳар қандай имконият ва услуб, услубиятлардан, тарбиянинг замонавий намуналаридан фойдаланмоқ, узлуксиз билим олиб, ана шу мақсадда узлуксиз

¹ И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда», Т: «Ўзбекистон», 1999, 38 бет.

² И.А.Каримов «Миллийистиқлол мафкураси-халқ этиқоди ва буюк келажакка ишончдир». Т: 2000, 11-бет

изланиб ўзининг малакавий фаолиятини такомил-лаштиришдан ҳар бир тарбиячи педагогнинг долзарб вазифаси бўлиб қолишдан иборатдир.

Ижтимоий фанлардан талабаларга таълим-тарбия беришда замонавий, намунали самара берадиган услублардан бири, у ҳам бўлса проблемали-муаммовий таълим услубидир. Бу услуб маъруза ва семинар машғулотлари дарсларида кенг қўламда қўлланилса, самарали натижалар бериши мумкин. Талабаларга проблемали-муаммовий таълим бериш услуби янгича ташаббус бўлмасдан таълим-тарбия тизимида XX асрнинг 70-90 йиллари давомида олий, ўрта ва махсус таълим тизимида қисман бўлсада қўлланилган бўлиб, кейинги йилларда бу услуб унитила бошлаганлиги маълумдир. Ушбу таълим услубининг моҳияти ва мақсади нимада ва уни қандай ташкил этилиши мумкин. Дастлаб бу услуб талабаларда ижтимоий фанларга ва ўқитиладиган ҳар бир предмет мавзусига нафақат қизиқиш, билишга интилиши фаолиятини оширади, балки уларда мустақил фикрлаш, ўз фикрини мустақил билдираолиши, хулосалар қилиши, илмий мақола, маърузалар тайёрлаш, мустақил маъруза қилиш, сўзлаш малакасини ҳам берилиш, ўргатилиши мумкин. Энг муҳими талабаларда умумий ижтимоий қонуниятларни атрофлича амалий жиҳатдан ҳам ўрганишга имкон яратиб беради. Бу эса кутиладиган асосий мақсадлардан биридир. Талабаларга шу мақсадда таълим беришда ўқитувчининг ўзи проблемали таълим услубиятини, қўллаш тартиботини, мавзу моҳиятини, аудиториянинг руҳий ҳолатларини яхши ўзлаштириб олган, намунавий малакали услубга ҳам эга бўлиши керак. Энг муҳими ижтимоий фанларнинг биронтасидан маъруза ёки семинар машғулотлари дарсини ўтаётганда, дарс мавзуини тушунтириш бошлаши билан талабаларда ушбу мавзуга нисбатан ижодий ёндошишга, ҳамманинг (талабаларнинг) диққат эътиборини жалб этаолиш малакасига эга бўлмоқ керак, яъни мавзунинг назарий қисмини, амалий жиҳатдан ҳаётга, турмушга тадбиқ этаолишини, ўқитувчи талабалардан билишини, улардан дарс жараёнида сўраши, аниқлик киритиши оқибатида эса ўқитувчи ўзи назарий, амалий жиҳатдан уйғунлаштираолган ҳолатда боғлаб ўргатиш малакасига эга бўлиб устамонлик билан мавзудаги ҳар бир саволни проблемали характерга айлантираолиши керак. Акс ҳолда традицион савол-жавоб дарсига айланиб қолиши ҳеч гап эмас, ундай ҳолатда бу услубдан ҳеч қандай самара кутиши мумкин эмас. Бу услубдан фойдаланадиган бўлинса ҳар бир ижтимоий фан предметининг маъруза ва семинар машғулотлари жараёнида қўллаш мумкин. Чунки бу услубий ижобий прогрессив аҳамиятга эга бўлиши билан анча мураккаб жараён ҳисобланади. Шу сабабли ушбу услубдан ҳамма жамиятшунос педагоглар ўзларининг дарс машғулотларида қўллайбермайди. Бундай ўқитувчилар икки гуруҳга: биринчи гуруҳга доир ўқитувчилар ўз ихтисоси бўйича етарли билимга, дарс бериш малакасига эга бўлганлар; иккинчи гуруҳга доир ўқитувчилар бу соҳада ўз фани бўйича етарли назарий, илмий ва амалий билимга, дарс бериш малакасига эга бўлсада узлуксиз намунавий услублардан фойдаланишда ўз фаолиятини, вақтини, тинмай изланиш фаолиятини «тежашга» ҳаракат қилувчилардир.

Умуман олганда ушбу таълимнинг проблемали ўтиш услуби методологик-услубият жиҳатдан энг самарали, қулай ва оптимал услубий вариантыдир. Бу ҳолатни мисол тариқасида «Социология» фанидан қуйидаги мавзуда, дастлаб маъруза ва кейин семинар машғулот дарсини ўтиш жараёнида кўриб чиқсак

бўлади. Жумладан, «Социология» предметининг 4-соатлик маъруза ва семинар машғулоти дарси сифатида «Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёт социологияси» бўлимида «Жамиятнинг социол институтлари: никоҳ, оила, шахс ва турмуш муносабатлари социологияси» мавзуи асосида маъруза ва семинар дарсида қуйидагича проблемали дарс ўтиш услубини таҳлил қилишимиз мумкин. Мавзуга доир режани ушбу тарзда, яъни 1) социал институтлар ва уларнинг моҳияти; 2) жамиятда никоҳ ва оила, унинг социал моҳияти; 3) жамиятда шахс ва унинг социал моҳияти; 4) социал жамиятда турмуш муносабатлари тарзида талабаларга эълон қилиниб, унга доир адабиётлар тавсия этилиб юқорида кўрсатилган ҳар бир саволни назарий ва амалий жиҳатдан тушунтирилиб, ҳар бир саволга проблемали масалалар талабалар эътиборига ҳавола қилинади, таянч иборалар, назорат саволлар эълон қилинади. Масалан, маъруза дарсида жамиятда социал институтларнинг социал моҳияти масаласини тушунтирилар экан, маърузачи талабаларга «Қани фикран мулоҳаза қилиб кўрингларчи жамият тараққиётида социал институтларнинг қайси тармоқлари ҳал қилувчи рол ўйнайди?» ёки «Социал институтларнинг жамият ижтимоий тузумидаги ўрни нима билан характерланади», «Социал институтларнинг ижтимоий жамиятда ҳукмрон бўлган монархик ва демократик тузумда ўрни, моҳияти ва фарқи нима билан характерланади?» ва ҳоказо тарзида муаммовий мавзунинг назорат тариқасида саволлар берилиб жавобни муҳокама шаклида ва ёзма (топшириқ тарзида) асосда режалар тузиб жавоб бериш талаб қилинади. Ёки нима учун жамиятда оилани социал институт турларидан бири деб ҳисобланади?», нима учун «инсон», «шахс», «одам» дейилади, моҳияти нимада? ёки «оила нима сабабдан жамият бошланғич ячейкаси дейилади?». Бу саволларни ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан талабалардан ёзма жавоб беришни талаб қилиш самаралироқ бўлади. Чунки бунда талабаларда мавзуга ижодий ёндошиш талаб этилади. Бундай муаммовий қўйилган саволли мавзуларни ҳал этиш семинар машғулоти дарсларида қўлланиш имкони каттароқ ва кенгроқ бўлади. Шу сабабли юқорида келтирилган ҳар бир проблемали мавзунини маъруза дарсида илмий-назарий жиҳатдан тасвирлаб, анализ қилиш асосида талабалардан ушбу мавзуларга жавоб беришда маъруза дарсидаги фикрларни айнан такрорланмасдан ижодий ёндошиб дастлабки манбаъларга, ҳужжатларга, президент И.А.Каримов асарларига ва бошқа қўлланмаларни адабиётларга таяниш талаб этилади.

Собиқ «Социология ва иқтисодий назария» кафедраси педагоглари ушбу муаммовий-проблемали таълим услубидан 1994 йилдан бошлаб, қисман «Социология» предметидан кейинроқ «Маданиятшунослик», сўнгра «Сиёсатшунослик» ва «Иқтисодий назария»си предметларида қўлланиб талабаларга ҳар бир фан бўйича мавзуларидан ижодий тарзда ёзма шаклида фойдаланиб, қўлланилиб келинмоқда ва яхши самарали натижа бермоқда. Айниқса ижтимоий фанлардан талабаларга ижодий мустақил ишлаш учун муаммовий мавзуларда топшириқлар бериб маърузалар, мақолалар тайёрлаш, мустақил мунозарали суҳбатлар ўтказиш услубидан ҳам узлуксиз фойдаланмоқ зарур. Бу услубда кўпроқ талабаларни реал ҳаётдаги турмушга, жамиятда, халқаро майдонда юз бераётган ҳодиса ва воқеалар жараёнига боғлиқ мавзуларга қаратиб, бу воқеа, ҳодисаларни моҳияти, мазмуни ва характериға таъсир этмайдиган ҳолатда ихчамлаштириш ва соддалаштириш кўринишини (моделли –

моделлаштириш деса бўлади) аудиторияда ҳосил қилиш, унга гуруҳдаги барча талабалар иштирокида бажаришни ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга. Бу услубда бита фан мавзуда ҳамма ижтимоий фанлар мавзуига доир мисолларни келтириш мумкин. Жумладан, яна «Социология» предметида доир «Социал институтлар: оила, никоҳ, инсон, шахс ва турмуш муносабатлари социологияси» мавзуида оиланинг иқтисодий ҳолатини «Иқтисодиёт назария»си фанига, маънавий-маданий жараёнини, оила аъзоларининг тарбияланганлик даражасини, «Маънавият ва маърифат асослари», «Маданиятшунослик» фанига, оиланинг ижтимоий-сиёсий мавқеини (чунки йирик сиёсий арбоблар ҳам оилада тарбия олади) «сиёсатшунослик» фанларига ва хоказо, боғлаб муаммовий масалаларни содда ва ихчам жонли мисол, мулоҳазаларда, семинар машғулотларда муҳокама қилиб ҳал қилиш мумкин. Бу билан талабаларнинг ижтимоий фанлар бўйича мустақил тадқиқот ишлари олиб боришга ҳам қизиқтиради. Бу ерда албатт талабалар анъанавий ёдлаш эмас, балки ўзи ўқиган фанлардан мустақил фикр юритиш малакасини ҳам олади. Аммо семинар машғулоти жараёнида ўқитувчи пассив бўлиб қолмасдан ҳар бир жонли ҳаётий масала ва мисолни муҳокама мунозара қилиш жараёнида ўз фикр, хулосаларини, талабалар билимини баҳолаш, воситачилик асосида, қизиқтирувчи ролни бажариб актив фаолият кўрсатиши шарт. Демак бу услубда икки томон ҳам, талаба ва ўқитувчи актив бўлиши талаб этилади.

Агарда ана шу асосда узлуксиз ва жонли, ҳаётий мисоллар билан илмий, назарий жараён билан боғланиб олиб борилса дарс ўтишнинг анъанавий услубдан замонавий дидактик асосида ноанъанавий моделлашган услубда талабаларга таълим-тарбия берилса, ёшларни жаҳон стандартлари, талаблари даражасида рақобатбардош, билимдон, ўз ватанига содиқ, ўзига, ўзгаларга ҳурматли ва талабчан, мустақил фикр юрита оладиган, мустақил фаолият кўрсата оладиган тадбиркор, ижодкор шахсни вояга етказишимиз мумкин.

Бу услубда дарс ўтиладиган бўлса, машғулот жараёнида ўқитувчи талабалар диққатини яна энг муҳим масалага, яъни талабаларнинг ўқитувчи маърузадан ва мустақил ишлаш вақтида мавзуга доир манба ва адабиётлардан олган конспектларига ҳамманинг эътиборини қаратиб, мавзунинг моҳиятини, муаммовий томонини, ҳаётдаги аҳамиятини, назарий ва амалий соҳаларини конспектда қандай ёритганлиги масаласини ҳам муҳокама, мунозара қилиб, уни баҳолаб, ўқитувчи яна ўзининг талабаларни қизиқтирувчи, талабчанлик ролини намоён этиш керак.

Талабаларга проблемали-муаммовий дарс ўтишнинг замонавий услубларидан яна бири у ҳам бўлса ҳар бир предмет мавзуини Республикамиз ҳаёти билан боғлаб, талабаларнинг шахсий ижодий хулоса чиқаришга ўргатишдир. Жумладан, талабаларга семинар дарсида қуйидаги ўйлантирадиган қизиқарли муаммовий савол ташланади. Масалан, «Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин мамлакатда кам таъминланган оилаларга ижтимоий ғимоя қилишнинг қандай устувор йўналиш сиёсати олиб борилмоқда» ёки «Республикада мулкчилик формаси (шакли) ўзгариб, мулк ўз эгасига эга бўлди», «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига ўтиш учун Ўзбекистонда халқаро стандартларга мувофиқ қандай белгилари бор?», «Мамлакатда боқимондалик бекор қилиниш сабаблари», «Ижтимоий ғимоянинг

ўзбек модели?» ёки Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йиллигига бағишланган татанали йиғилишда президент И.А. Каримов ўз маърузасида «Инсон ва унинг ҳуқуқ ва эркинлиги манфаатлари – олий қадриятдир» дейишидан қандай мақсадларни кўзда тутди» - каби саволлар қўйилиб, уларни тушунтириш моҳияти, мазмунини сўраш ва бу масалаларни кўпроқ қайси ижтимоий-гуманитар фанлари ўрганади, таърифлаб, асослаб беринг?» каби муаммовий саволларни талабалараро мунозара-муҳокамага ташламоқ керак.

Улардан ташқари ижтимоий фанлардан дарсни проблемали-муаммовий ўтиш жараёнида кўргазмали куроллар, таълимнинг техник воситаларидан, тарқатма-материаллардан-компьютердан. кодоскоп, стендлар, схемалар, плакатлар ва доскалардан фойдаланиш самарали натижалар беради. Бу таълим ёки кўргазмали курол воситаларининг қайсисини қайси дарсда, қайси мавзуда фойдаланишни дарснинг мақсади ва мазмунига қараб танлаб олдиндан белгилаб олинади ва синфни-аудиторияни жихозлаб тайёрлайди.

Талабаларга ижтимоий фанлардан муаммовий-проблемали қилиб дарс ўтганда атроф-муҳитни юзага келтиришда аудиториянинг зарурий кўргазмали куроллар билан жихозланиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб талабалар фикрлаш қобилиятини тезлаштиришда жонли ва жозибали қилиб кўрсатиш мавжуд воситалар, маълумотлар намуналар ролни ўйнайди. Шу сабабли намуналар кўрсатмали воситалар, кўргазмали куроллар, техник асбоб-ускунлар таълим самарадорлигини оширишга талабаларнинг фикрлаш, билиш қобилиятлари жараёнини тезлаштирадиган мисол ва рақамларни солиштириш, таққослаш орқали кучайтириш имконини туғдиради.

Демак, аудиторияни мақсадга мувофиқ жихозлашда нималарга эътибор бериш ва нималарни тайёрлаш зарурлигини билиш талаб этилади. Дастлаб талабалар дарс машғулотлари олиб бориладиган дарс хонасини – аудитория дид билан таъмирланган бўлиб, тоза, озода бўлиши, яхши оқланган, эшик, деразалар, бошқа мавжуд мебеллар ҳаво рангли краскалар билан яхшилаб бўялиши, электрдан фойдаланиш учун ризеткалар жойлаштирилиши, стол-стуллар, доскалар кўркем жихозланган бўлиши керак. Ундан ташқари аудитория ёки кабинет дарс ўтиладиган фанларга доир турли хил мавзуларга мисол бўлаоладиган тематик схемалар, плакатлар, графиклар, стендлар, диаграммалар, жадваллар, ўн йил ичида республикаимиз эришган рақамлар, машҳур олимлар, уламолар, давлат арбоблари портретлари билан ўринли шарқона услубда жихозланиши шарт. Ундан кейин имконига яраша фан мавзуларига доир материалларни доскада кўрсатиб намоёни қилиш, талабалар мулоҳазасига асос бўладиган ҳодиса, воқеаларни, рақамли натижаларни, техник воситалар, яъни проекторлар, кодоскоп, ки ноаппарат, иложи бўлса ўқув телевидениялари, видеомагнитофон, видеофильмлардан (парчалар кўрсатиш мақсадида) ва бошқалар бўлиши мақсадга мувофиқдир.

3. Ижтимоий фанлардан дарс ўтишнинг мунозарали услубидан фойдаланиш йўллари.

Талабаларнинг ижтимоий фанларга бўлган қизиқишини ва билимга бўлган интилишини оширишда ижтимоий фанларнинг дарс машғулотлари жараёнида

ўтиладиган ҳар бир фан мавзуини ўрганиш жараёнида амалда қўлланиладиган мунозарали услуб яхши йўлга қўйиб узлуксиз фойдаланса яхши натижаларга эришиши мумкин. Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, агарда ўқитувчи-тарбиячи педагог яхши тайёрланиб, ҳар бир дарс машғулотларини мунозарали қилиб ўтказса мақсадга мувофиқ сифатли натижаларга эришиши мумкин. Ана шундай машғулотларда талабалар юксак кўтаринкилик билан муаммога жиддий кизиққанлигини, интилиши мунозарада объектив ҳақиқатга ҳар бир талаба жиддий киришиб ҳал қилишга ҳаракат қилинаётганлигини исботлади. Ана шундай услуб Самарқанд шаҳридаги бирқатор олий ўқув юртларида, шу жумладан Мирзо Улуғбек номидаги Самарқанд Давлат архитектура-қурилиш институти собиқ фалсафа ва соцуиология, иктисодий назарияси кафедраларида мустақиллик йилларида ана шу мунозарали дарс ўтиш услубидан қисман бўсада фойдаланилди ва фойдаланмоқда. Аммо кейинги йилларда бу услуб тобора унитилиб, унинг ўрнига компьютер, тест услублари эгалламоқда. Бу услуб ҳозирги кунда замонавий, техник, технологик воситалардан фойдаланиш жараёни бўлиб, илм олишда техникадан фойдаланиш, Интернет орқали масофовий дарс ўтиш, электрон тармоқлар орқали таълимнинг замонавий қулайликларидан ўз вақтида, узлуксиз фойдаланиш имкониятларини вужудга келтиради. Бу таълим-тарбияда, замонавий билим олишда муҳим аҳамиятга эгадир. Аммо тарбиявий жараёнда, билим олишда ёш талабаларни ижтимоий фанларга қизиқтириш, билим фаолиятини тезлаштириш ва интилишига техник-технологик, электрон услуб ва бошқа ҳолатлар жонли тарбиячи-педагог ролини бажараолмайди, чунки техник-технологик, электрон тармоқлар ҳам инсон меҳнати маҳсулидир, билим даражаси, натижаси оқибатидир. Электрон тармоқ орқали дарс бериш услули, ижтимоий фанлардан мунозарали, тортишувларга олиб келадиган жонли мулоқот ўрнини босаолмайди. Бу услубдан воз кечиш деган хулосадан узоқмиз, ундан ҳам ўринли замонавий ахборотлардан узлуксиз фойдаланиш зарур. Ҳатто ижтимоий мунозарали машғулот ўтиш жараёнида ўз вақтида ва лозим бўлган жойда, мисоллар келтирилиб фойдаланиши яхши натижалар бериш мумкин. Бу эса ижтимоий фан ўқитувчисининг билим даражасига, замонавий тарбиявий услублардан, техника-технология ва электрон тармоқлардан қандай намунавий малакага, улардан фойдаланиш савиясига эга эканлигига боғлиқ. Агарда ижтимоий фан тарбиячи-педагог ушбу билимларга, намунали услуб малакасига эга бўлса, талабаларни ижтимоий фанларга бўлган интилишини янада оширади, тарбия, таълим, билим натижалари янада самаралироқ бўлади.

Умуман олганда машғулотларнинг мунозарали-дискуссияли характери қандай ташкил этилади ва нимадан, яъни савол-жавоб ёки рефератив формаси орқали ташкил этиладими? Албатта бу услуб анча мураккаб бўлиб, у ҳам савол-жавоб бу ҳам рефератив шаклий услубда дарс ўтиш асос бўлаолмайди. Бу услуб педагогнинг дарсни ташкил этиш ва уни-дарсни ўтиш маҳоратига боғлиқ. Аслида мунозарали-дискуссиялик дарс ўтиш услубий малакасини талабаларга олий таълимнинг биринчи курсидан бошлаб йилма-йил узлуксиз, босқичма-босқич кенгайтириш, кўникма, малака ошириб ижтимоий фанларнинг узвий бир хил системали тармоғига айлантирилган ҳолда, бир-бирига боғлаб олиб бориш асосида ташкил этмоқ фойдали ва самарали натижалар беради.

Умуман мунозарали-дискуссияли дарс ўтиш услубини «Фалсафа» ва «Ўзбекистон тарихи» предметларидан бошлаб, «Маънавият ва маърифат асослари» фанида давом этказиб, «Иқтисодий назария», «Социология», «Сиёсатшунослик», «Миллий ғоя» ва «Хукукшунослик», «Демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти» фанларидан бир-бири билан боғлаб, педагоklar ўзаро тажриба олмашиб, бу услубнинг фойдали, самарали вариантларидан фойдаланган ҳолда олиб бориш самаралидир. Агарда талабада маълум даражада мунозара юритиш, дискуссия қилишдан малака бўлмаса, назарий, илмий масала ва муаммолардан фикр юритиб, мулоҳаза билдиришда қийинчиликларга учраб қолиши табиийдир. Бу ҳолат эса талабаларда фаоллик аксинча сусайиб кетиши, машғулот натижасиз тугаши мумкин.

Шу билан бир қаторда талабаларда дискуссия-мунозара маданиятига ҳам эътибор бермоқ, ҳар қандай мунозарали муаммоларни муҳокама қилишда ортиқча тортишувларга, қизиққонлик даражасига етадиган ҳаракатга бормай сўз моҳияти даражасидан ташқари чиқмаслик, меъёрий тартиб-интизомда ҳаракат қилиш талаб этилади. Бу жараёнда албатта ўқитувчи-педагок катта роль ўйнаши керак. Педагок ҳар бир талабадан аудиторияда эканлигини ҳис қилиши, қаттиқ интизомга риоя қилишини олдиндан эслатилиши зарур.

Албатта мунозарали дарс машғулоти мунозарага сабаб бўладиган мавзуга доир муаммо дастлаб маъруза дарсида муаммовий характерда назарий жиҳатдан таъриф этиш асосида бошланиб амалий-семинар машғулотларида давом эттирилади.

Мунозарали-дискуссиялик дарс ўтиш услубининг бир-биридан бошқаларини инкор қилишига қисман бўлсада сабаб бўладиган уч хил томони бор. У ҳам бўлса, биринчидан, дискуссия-мунозарали семинар деб аталиб, унда муҳокама қилиниб ўрганиладиган ҳамма саволлар бошдан охиригача бутун машғулот давомида дискуссияли бўлиб, семинарда ҳамма саволларни мунозарага айлантирилиб муҳим ва муҳим бўлмаган муаммовий масалаларни қамраб олиши, муҳим ҳаётий бўлмаган масалалардаги мунозарали муҳокамалар талабаларда салбий таъсир этиши, яъни муҳим ва муҳим бўлмаган муаммоларни ажратишга шубҳа ҳосил қилиши мумкин. Албатта шу масалага жиддий эътибор бериш педагокга боғлиқдир. Иккинчидан эса дарс машғулотида муҳокама қилиниб ўрганиладиган саволлардан биронтаси муҳим муаммовий савол деб ажратиб олиниб мунозарали-дискуссияли муҳокама қилинсаю бошқа саволлар мунозарасиз ҳал қилинса, талабаларда мавзуга доир масалаларга бир томонлама муносабат уйғатиб, фанга доир энг муҳим муаммоларни, яъни мунозарали саволларни ўрганиш кифоя бўлади, - деган бир яқлама нотўғри фикр пайдо бўлишига сабаб бўлади. Учунчидан, ўқитувчи томонидан танлаб олинган мунозарага манба ва восита бўлаоладиган, ўрганиладиган фан ёки мавзуга доир долзарб ва энг муҳим проблемали мавзу бўлиб, у семинар машғулотида дискуссияга сабаб бўладиган мунозарали машғулотдир. Тажрибадан маълумки, бу услуб талабаларда ижтимоий фанларга нисбатан интилиш ва қизиқишни оширишда оптимал вариант десак мақсадга мувофиқ бўлади. Аммо бу вариантнинг ҳам ўзига хос ўйланадиган томони борким, эҳтимол мунозарага сабаб бўлиб қоладиган мавзу ваҳимали ёки тасодиқий бўлиб қолмаслиги хиссиётга берилиб кетмаслиги учун дастлаб мунозарага қўйиладиган ҳар бир

мавзуни кафедра йиғилишида кўриб чиқиб, ўзига хос деталларини аниқланиб, ягона фикрга келишиб олингандан кейин талабалар муҳокамасига мунозарали муаммо сифатида қўйилса яхши самарага эга бўлади. Чунки талабалар ҳар қандай долзарб, янги фикр мулоҳазаларни ортиқча тарғибот қилишга ҳиссиётга берилувчан бўлганлиги сабабли масалани ниҳоятда ҳушёрлик билан, ваҳимага йўл қўйилмасдан мунозарани амалга оширмоқ мақсадга мувофиқдир.

Энг муҳими талабалар муҳокамасига қўйиб мунозарали машғулот ўтказишда долзарб, энг зарур ва муҳим бўлган талабалар фаолияти ва билим, малака олиши зарур бўлган муаммоларга қаратмоқ зарур. Жумладан, ҳозирги давр энг мураккаб ва чигал воқеаларга, оғир халқаро муносабатларга сабаб бўлаётган давр бўлиб, мунозарага олиб келадиган муаммовий мавзуларни иложи борича ҳамма ижтимоий фанларга боғлиқ бўлган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий, илму-фан, техника-технология, интерн, электрон тармок воқеаларига боғлиқ масалаларга доир долзарб мавзули-муаммоларни танлаш мақсадга мувофиқ бўлиб, талабалар қизиқиш ва интилишини ошириши, улар талабаларга мос келиши табиийдир.

Умуман олганда мунозарали машғулотларнинг самарали бўлиши, у ҳам бўлса талабаларнинг ўтиладиган мавзудан етарлича билим олиш натижасига боғлиқ. Бунинг натижали бўлиши дастлаб ўтиладиган мавзу қайси ижтимоий фанга таалукли бўлишидан қатъий назар, маъруза дарсининг мазмунли, тушунарли бўлиши, маърузачининг билим савияси, дарс ўтиш маҳоратига, ушбу мавзу бўйича талабаларнинг мустақил дарс ўтишини ташкил этилишига, мавзунинг талабалар томонидан ўзлаштириш даражасига, мавзуни конспектлаштириб олиши ва ушбу мавзу юзасидан консультация (маслаҳатли машғулот) ўтилиши натижаларига ва талабалар томонидан манба ва қўшимча тавсия этилган адабиётларни ўзлаштириб олиниши, назарий. амалий хулосалар чиқарилишига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Кўп жиҳатдан дискуссияли мавзуни олдиндан кафедра томонидан белгиланиб аниқ муддати кўрсатилиши ва ўқитувчининг талабаларни уюштираолишига ҳам боғлиқдир.

Кафедрамизда кузатилган кўп йиллик тажриба шундан далолат берадики, ҳар бир мунозарага сабаб бўладиган ёки мунозарали қилиб ўтказиладиган мавзу олдиндан талабаларни жалб қилган ҳолда мустақил ишлаш, ёки дарсдан кейин консультация ташкил этилиб, яхши тушунтирилса мунозарали қилиб ўтказиладиган мавзу (қайси ижтимоий фан бўлишидан қатъий назар) талабалар томонидан яхши ўзлаштирилса ёки қўшимча мавзу бўйича йўлланмалар берилса, талабалар ўзлари мавзу учун ахборотлар, маълумотлар излашга ҳаракат қилса, унда мунозарали дарс яхши натижа бериб ижтимоий фанларга талабалар қизиқишини тобора оширишга сабаб бўлади. Чунки кафедра орқали ташкил этиладиган мунозарали мавзу бўйича талабалар учун мустақил дарс соатида уюштириладиган консультация, йўлланмали тавсияли қўшимча машғулот ваҳтида ўқитувчи-педагог албатта мунозарага сабаб бўладиган мавзуга доир долзарб муаммолар ҳақида талабаларга тушунчалар берилса яхши натижалар беради. Албатта бунинг учун педагог-тарбиячида юксак малакали катта тажриба ва билим бўлиши талаб этилади. Чунки дарс машғулотлари жараёнида мунозарали-дискуссия ҳолатини вужудга келтириш билан проблемали муаммовий вазият ҳам юз берадики, бу жараёнда устамонлик билан фойдаланиб дарс машғулотини

бошқариш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, мавжуд иккала услубдан ҳам ўринли фойдаланиб ҳаракат қилиш бевосита педагогнинг тажрибасига илмий-билим савияси даражасига, маҳоратига боғлиқдир.

Бу услубнинг афзаллиги шундан иборатки, дастлаб талабалар дарс ўтишнинг бу услубига мослашиб олса, уларда мустақил фикрлашга ва ижтимоий фанларни янада чуқурроқ билишга, инсонийлик, гуманизм ғоясининг ўзларида мустаҳкамроқ ўрнашиб қолишига, янги маълумот ва муаммоларни таҳлил қилишда ортиқча ҳиссиятларга берилмай салоҳиятли, сабр-тоқатли бўлишга, объективликка ўрганади. Шу билан бир қаторда ҳар қандай олинган билимлар ҳали нисбий эканлиги, билимнинг чеки йўқлиги, узлуксиз билим олиш зарурлигига, солиштириш, таққослаш ва кейин тўғри хулоса чиқаришга ўрганади. Энг муҳими ҳаққоний ва мустақил фикрлашга ўрганиш, ҳар қандай мунозарали, проблемали муаммоларни ҳал қилишда далилларга эътибор бериб, уни анализ қилишга ўрганиш, барча ўзи ўзлаштирган билимлар нисбий бўлиб, уни янада давом этдириш зарурлигини билишга, тафаккурини кенгайтириб мантикий фикрлашга, муаммовий масалаларнинг ҳаққоний, тўғри ечилишига ишонч, юзакиликка мурасасизликда бўлишга, ҳар қандай оғир, мураккаб муаммоларни мунозаравий-объектив асосда ечиш мумкинлигига ишонч туғдиради, бу эса комил инсонийликни, баркамолликни, рақобатбардошликни шакллантиради ва ривожлантиради. Бу эса бевосита талабаларни илмий тадқиқот ишларига қизиқиш уйғатиб бакалавриятдан магистратурага ва аспирантурага ўтишга интилиш малакасини беради. Албатта бунинг учун тинмай ишлаш, меҳнат қилишни талаб этади.

II – БОБ. ИЖТИМОЙ ФАНЛАРГА ТАЛАБАЛАР ҚИЗИҚИШНИ ОШИРИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ УСЛУБЛАРИ ҲАҚИДА.

§ 1. Таълим-тарбияда фикрлаш, хулосалаш
ва хушёрликка ундовчи замонавий услублар ҳақида
мулоҳазалар

Таълим-тарбия жараёнида талаба ёшларни нафақат фанларга, умуман кундалик ҳаётнинг ҳамма лаҳзаларида содир бўлаётган воқеа ва ҳодисалар, ўзаро муносабатлар, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий соҳаларда юз бераётган кундалик долзарб ўзгаришларга нисбатан ҳозирги даврда хушёр бўлиб фикрлаш, хулоса чиқариб оling, тафаккур ила муносабатда бўлишга даъват этувчи турли хил услубий ҳолатлар мавжудким, улардан албатта ўринли, оқилона фойдаланишни давр таққазо этади.

Ҳозирги кунда, айниқса Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан кейинги йилларда бир қатор Олий ўқув юртларида талабаларга ижтимоий-гуманитар фанлардан дарс бериши жараёнида, уларнинг фанларга қизиқишини уйғотадиган юкорида кўриб таҳлил қилган услублардан ташқари кундалик учрашувларда, ўтказилаётган тадбирларда, йиғилиш ва анжуманларда, телерадио кўрсатув ва эшитдиришларда, суҳбат ва давра суҳбатларда, консультациялар, диалог-семинарларда кўрик танлов ва иқтидорли талабалар билан ишлашда кўплаб турли хил услубий, ҳолатлардан фойдаланилмоқдаким, улардан албатта дарс машғулотлари жараёнларида ҳам фойдаланиб, талабаларга таълим-тарбия берилса мақсадга мувофиқ бўлур эди. Чунки асосий мақсад талабаларга сифатли дарс беришдир. Шу сабабли қуйидаги таҳлил қилинадиган услубий ҳолатлардан фойдаланишни ўқув жараёнига тавсия қилишдан ҳам мақсад талабаларга сифатли, натижали таълим ва тарбия беришдан, келажакда Ватанимизга садоқатли, билимли, комил инсонли кадрлар тарбиялаб етиштиришдан иборатдир.

Ушбу услубий ҳолатларнинг айримларига тўхталиб ўтамиз. Улардан қуйидаги услубий турлари, яъни «Танқидий фикрлаш», «Деботли услуб», «Кичик гуруҳларда ишлаш услуби», «Ўз ўрнигни топ» услуби, «Ақлий ҳужум» ёки «Машварат» услуби, «Ажурли арро» («Французча – бир ёкдан, иккинчи ёкқа ўтиши») услуби, «Мунозара» услуби ва бошқа турдаги услублар кейинги вахтларда таълим-тарбия тизимида қўлланилмоқдаким, улар ўз самарасини бермоқда. Жумладан, «Мунозара», яъни дарс жараёнларини ёки бошқа суҳбат, давра суҳбатлари, учрашувларни, бирон-бир муҳим муаммо ва масалаларни объектив ҳал этишда мунозарали методдан фойдаланишдир. Бу метод ёрдамида талабалар, ҳатто ўқитувчилар ҳам муҳокама этилаётган мавзунини атрофлича, тўлиқ ўрганишлиги учун мунозара жараёнида кенг муҳокама, мунозара, тортишув асосида муаммога тегишли маълумотларни олишга мувоффақ бўладилар. Ушбу мунозара услуби уни мулоқот ҳам дейилади (айниқса мулоқот телерадио кўп қўлланилади), ўтказишда қуйидаги ташкилий соҳаларга жиддий эътибор бериш талаб этилади, чунки ушбу услубда бошқа бир қатор методлар, яъни «Ақлий ҳужум», кичик гуруҳга ўхшаш гуруҳлар тузилиб, топшириқлар бериш услублари параллель тарзда қўлланилади. Жумладан, машғулоти олиб боровчи (ўқитувчи ёки ташкилотчи) мунозарани бошлашдан олдин мавзу танланиб иштирокчиларга эълон қилади, кейин ўқитувчи ёки ташкилотчи мунозаранинг «ақлий ҳужум» ёки «машварат» шаклида талабаларга ёки иштирокчиларга тартиб, қоидаларини тушунтиради. Сўнг саволлар эълон қилиниб, ғоя тариқасида – «Ким тез жавоб

беради?» шаклида қисқа ва тез жавоб бериш таклиф қилинади. Аммо ўқитувчи ёки ташкилотчи иштирокчилар томонидан фикр ва мулоҳазаларнинг тўғри ёки нотўғри айтилишидан қатъий назар тинглаб билдирилган ҳамма фикрларни ҳисобга олиниб борилади. Бу ҳолда махсус ҳисоб олиб боровчи «бетараф» шахсдан котиб ҳам қўйиш мумкин ёки ўқитувчи, ташкилотчининг ўзи котиблик вазифасини бажариши мумкин. Муҳокамага ҳамма иштирок этиши шарт. Мунозара кескин тус олганда тартиб, қоида бузулиб «чегарадан» чиқишга йўл қўймаслиги керак. Бу ҳақда аввалги параграфларда айtilган, эслатилган эди. Мавзу муҳокамаси мунозара тарзида «кондиция»сига етса, ўқитувчи ёки ташкилотчи мунозарани тўхтатиб танаффус эълон қилади. Эҳтимол танаффусгача бўлган вақтни «биринчи босқич» деб ҳам аташ мумкин. Танаффусдан кейинги машғулот эҳтимол «иккинчи босқич» деб атаб, мавзуга доир билдирилган фикр, ғояларни якун қилиб ўқитувчи, ташкилотчи томонидан билдирилган фикр, ғояларни таҳлил қилиб тўғри жавобларни эълон қилади. Албатта бу услуб «Машварат» ёки «Ақлий хужум»га ухшаб, ўқитувчи, ташкилотчи муаммо мавзуини эълон қилиб, ўзларини мунозарани тинглаб туриб якунида тўғри фикр, ғояни эълон қилиши «Машварат» услубига ҳам ўхшаб кетади. Бу услубдан фойдаланган ҳар бир ўқитувчи ёки ташкилотчи гуруҳни кичик, кичик гуруҳларга бўлиб, «тараф» - «тараф» шаклида ўтказиш услубига ҳам айлантириб юбориши мумкин. Қандай услубларга айлантириб мавзунини муҳокама қилиш, ушбу мунозарали услубда ҳамма иштирокчи бевосита иштирок этиб ўз фикри ва ғоясини билдиришга ҳаракат қилади.

Гуруҳ аъзолари орасида бу услубнинг самарали жиҳати шундаки «пассив» иштирокчи бўлмайди. Фикрлар, ғоялар тўғри, ёки нотўғриларидан қатъий назар ҳамма иштирокчи «фаол» иштирок этиб, ҳақиқий, тўғри фикр ва ғояни ўқитувчи ёки ташкилотчи эълон қилади ва мунозарали машғулотни якунлайди, иштирокчилар «баҳо»сини-баллини эълон қилади (албатта 4-баллик тизим асосида).

Ҳозирги кунда радио ва телевиденияда қўлланилаётган услублардан бири «Объектив мулоқот» (уни кўплар «телешоу» деб атайдилар, бу жумлага мен қўшилмайман) услуби бўлиб, дарс машғулотлари жараёнида ҳам қўлланилса талабаларни фанларга қизиқишини оширишда энг самарали ва зериктирмайдиган, фаолликни оширадиган услублардан бири деб ҳисоблайман.

Бу услубнинг тартиб-қоидаси эса қуйидагича. Бу услубни кўплар «Ўз ўрнини топ» ҳам дейишади. Яъни мавзунинг мунозарали муҳокамаси давом этаётганда гуруҳ алоҳида икки гуруҳга бўлиниб олдин нотўғри фикр билдирган талаба ёки иштирокчи, кейин ўз фикрининг нотўғрилигини билиб, тўғри фикр айтган тугуҳга бориб қўшилади. Шу сабабли талаба ёки иштирокчига «Ўз ўрнини топ» - дейилигининг сабаби шунда бўлса керак. Бу услублар бевосита семинар машғулотларида амалга оширилади.

Бу услуб қуйидагича ташкил этилади. Бу услубни ташкил этишда ўқитувчи ёки ташкилотчи (бошқарувчи ҳам дейилади) машғулот бошланишида, дарснинг кириш қисмида муаммо мавзуси ёки предмет (фаннинг) мавзуидаги режада кўрсатилган саволлар эълон қилиниб, уни тўғри ҳал этиш учун турли хил ёндашувлардан фойдаланишга ижозат берилиши, ҳар бир талаба, тингловчи ёки иштирокчи ўз фикрини айтиши, мунозара ёки мулоқот жараёнида ўз хатосини

тузатилиши мумкинлиги ва дарс машғулотлари якунида ўқитувчи, ташкилотчи (бошқарувчи) муаммонинг ким ва кимлар (гуруҳлар мавжуд бўлса) томонидан тўғри айтилганлиги ёки ҳеч ким тўғри жавоб топаолмаганлигини ҳам айтишни, тўғри жавобни ўзлари (ўқитувчи, ташкилотчи) айтишини машғулот - дарс кириш қисмда эълон қилинади ва кейин эса дарс машғулооти «объектив мулоқот» услуби асосида бошланади. Бу услуб телевиденияда «Қилни қирқ ёриб» мавзуида яхши эшиттириш-кўрсатуви олиб борилади.

Ушбу услуб асосида дарс машғулотлари қуйидагича амалга оширилади. Жумладан, аудитория доскасига иккита муаммо мавзуга жавоби ёзилган плакат осилади ёки доскага ёзилади. Биринчи ёзувдаги жавобга тўғриси ёзилади, иккинчисига эса нотўғри жавоб ёзилади. Талабаларга ўқитувчи ёки бошловчи томонидан «қайси жавоб тўғри» - деб савол ташлайди, ўз фикрини билдирувчи талабалардан «тўғриси»га ҳам «нотўғриси»га ҳам изоҳ, таҳлил талаб этилади.

Шу билан бир қаторда доскада осилган масала-муаммога икки хил (тўғри ва нотўғри) жавоблар бўйича билдирилган фикрларга қарама-қарши (яъни бошқа алоқаси бўлмаган мавзуларга доир) ғоялар ҳам қўйилиши мумкин. Чунки услубда талабалар ёки тингловчиларнинг хушёрлигини ҳам эътиборга олиш мақсадида бу услуб қўлланишлиги мумкин.

Шу билан бу услубнинг ўзига хос яна бир хусусияти борки, бунда дарсни ташкил этиш қоидалари, оппонентларнинг фикр, мулоҳазалари, билдирилган ғояларнинг нақадар тўғри ва нотўғрилиги ҳам муҳокама қилиниб, хулоса чиқарилади. Дарс, машғулот охирида ўқитувчи ёки ташкилотчи (бошқарувчи) мулоқот натижаларини якунлаб дарс машғулотининг қанчалик объектив ўтганлигини таъкидлайди, мулоқотга иштирок этиб ўз фикр, мулоҳазаларини билдирганларнинг балл-баҳосини эълон қилади, мавзунинг, жавобларнинг замонавийлиги, долзарблилиги, турмушга, ҳаётинг лаҳзаларга боғланганлиги, давлатимиз сиёсатига, халқаро вазиятга президентимиз И.А.Каримовнинг ёшларга боғлиқ бўлган фикр, мулоҳазаларига боғланганлиги жараёнлари ҳам машғулот якунида қайд этилади. Шу сабабли ушбу «объектив мулоқот» услуби замонавий оригинал услублардан бири бўлиб, бу услубдан ҳамма фанлардан (нафақат ижтимоий фанлар) дарс берувчи педагоглар фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлур эди.

§ 2. «Гетроген» ёки кичик гуруҳларга ажратиб дарс ўтиш услуби ҳақида.

«Гетроген» ёки «кичик гуруҳлар»га ажратиб дарс машғулотларини ўтказиш услуби ҳам замонавий бўлиб (қисман собиқ Совет даврида ҳам фойдаланган) самарали натижалар беради ва талаба ёки тингловчиларни муҳокама этилиши зарур бўлган муаммо мавзуларига қизиқишини оширади, фикрлаш қобилиятини кенгайтиради ва ҳамма дарс машғулот иштирокчиларининг фаоллиги ва иштирокини тезлаштириб, ҳамма ўз фикр мулоҳазаларини билдиришга ундайди, ҳаракат қилади. Бу услубни кўпинча «Гетроген» услуби ҳам дейилади. Бунга ўхшаш услуб телекўрсатувларга мактаб ўқитувчилари учун «7х7 – кетди» номли, катталар учун «50х50» телешоу услубий ўсмирлар ва бошланғич синф ўқувчилари учун фойдали бўлган «Зукколар», ёшларнинг «Заковат», «Билимдонлар» номли

кўрсатув-эшиттиришда яхши фойдаланади, ундан ташқари ўсмир-болаларга бағишланган «Олтин тож» эшиттирув-кўрсатуви орқали телевиденияда жуда ўринли ва самарали ҳамма ёшларни ҳаяжон ва қизиқтирадиган кўрсатувни ҳар ҳафтада бир марта олиб боради ва яхши натижалар бермоқда. Ана шу мақсадда ушбу услубни ташкил этиш қуйидагича амалга оширилади.

Биринчидан – маълум бир академик гуруҳ, кичик-кичик гуруҳларга, яъни 4-5 кишидан иборат жинси, таланти, қобилиятига қараб (ана шу услубнинг ўзи «Гетроген» деб аталади), ўзлаштириш даражасини ҳисобга олиб, гуруҳларга бўлинади.

Иккинчидан – шаклланган гуруҳлар ичидан талабалар ёки тингловчилар ўртасида вазифалар қобилияти, билими, ташкилотчилик қобилиятига қараб вазифалар, яъни мунозара-мулоқотни бошқарувчи ўқувчи-талаба, иккинчиси ёзиб котиблик қилиш вазифаси, учунчи – назорат қилувчи, тўртинчи – сардорлик вазифасини бажарувчиларга ажратилиб вазифалар берилади.

Учунчидан – мавзуга доир муаммо танланиб уни ўрганиш, бажариш учун қандай бажариш фаолияти белгиланиб олинади.

Тўртинчидан – талабалар ёки тингловчилар ўзи танлаган кичик гуруҳларда иштирок этиш учун мавзу муаммосига боғлиқ билим ва кўникмаларга эга бўлган ижодий фаолият, малакасини эгалланганлиги аниқланади.

Бешинчидан – ўқитувчи, ташкилотчи ёки бошқарувчи томонидан талаба, тингловчи-иштирокчиларга мавзу муаммоси бўйича йўллантирувчи кўрсатмали тушунчалар берилади, аниқ йўл-йўриқлар кўрсатилади. Ҳар бир гуруҳ мавзуга тааллуқли ҳужжатлар ва маълумотлар билан таъминланади, талаба ёки тингловчилар тайёргарлиги текширилиб кўрилади.

Олтинчидан – дарс машғулотлари мавзу бўйича берилган муаммоларни бажаришга киришгандан кейин ўқитувчи, ташкилотчи ёки бошловчи ҳар бир гуруҳ аъзолари ёнига бориб иш жараёнини тўғри ёки нотўғри ишлаётганлигини кузатиб амалий ёрдам беради, камчиликларига йўлланмалар беради.

Еттинчидан – мавзу бўйича муаммолар мунозараси гуруҳлар томонидан тугатилгандан кейин якуний босқичида гуруҳларнинг ахборотлари иш натижалари сифатида гуруҳ сардорлари томонидан ҳисоботлари, иш натижалари эшитилади, фикрлар тўғрилиги асосланади, савол-жавобларга ўрин берилади ва охирида ўқитувчи ёки ташкилотчи «кичик гуруҳ» ёки «гетроген» услуби якунларига баҳо беради, балл қўйилади ва берилган вахтда қандай фойдаланганлигини ҳам эшитдиради.

Саккизинчидан – ушбу «кичик» ёки «гетроген» гуруҳларида талабалар қизиқишини кучайтирадиган яна бир самарали услуб борки, унда ўқитувчи ёки ташкилотчи талаба ёки иштирокчи-тингловчиларга мавзу бир хил таснифли хилма-хил бўлган топшириқлар берилиб иштирокчилар билими аниқланиб балл қўйиб баҳоланади.

§ 3. «Бахслашув» ёки «Дебот» услуби ҳақида.

«Бахслашув» ёки «Дебот» услуби ҳам ҳозирги кунда кенг кўламда нафақат таълим-тарбия тизимида, балки ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида фойдаланилиб қўлланилмоқда. Бу услуб олий ва ўрта махсус таълими

тизимида, халқ таълимига қарашли юқори синф ўқувчилари учун жуда кўл келади. Чунки бу услуб билан дарс машғулотлари олиниб борилганда талаба ва ўқувчилар дарсда-ўтиладиган мавзуга доир муаммолар ечимини топишда бошқа тингловчиларга нисбат ўзларининг тўғри, аниқ ва мантикий ёндашиб баён этиб жавоб бераётганлигига ишониришга, бунинг учун эса ишонарли, тўғри ва аниқ далилий фикрлар ва хулосалар чиқаришга ҳаракат қилинади, иштирокчилар эса бу (дебот усули деб аталади) услубдан яхши самарали кўникма олади, ўқувчи, талабаларда нафақат шахсий фикрни балки ижтимоий фикр ва ғояларни ўйлашга, ишонч туйғуларни ривожлантиришга йўл очади, ёшлар тафаккурини, онгини кенгайтиришга имконият яратади. Лекин талаба-ўқувчилар ўзларининг «Бахслашув» («Дебот») жараёнида олдида қўйган мақсадга эришиши учун аввало қандай натижаларга эришиш кераклиги, қандай тушунчаларга эга бўлишлиги, унинг қандай самаралари бўлишлигига ишонч ҳосил қилгандагина ушбу услубдан фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлади. Бунинг учун қуйидаги тартиб-қоида ва талабаларга қатъий риоя қилиниши шарт. Улар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан – «Бахслашув» («Дебот») услубини яхши ташкил этиб, аудиториялар керакли воситалар билан тўла таъмин этилиб, дид билан жихозланиши ва академик гуруҳ аъзолари иккига-бири ўқитувчи-педагокнинг ўнг томонига, иккинчиси чоп томонига (албатта бу гуруҳчалар бахслашув вақтида бир-бирига қарама-қарши фикрларда бўлишга ҳаракат қилиши керак) жойлашади.

Иккинчидан – ўқитувчи-педагок муҳокама-бахслашув мавзуи номини ва муаммоларнинг иккала вариантини, яъни «тўғри» ёки «нотўғри»лигини ва бахслашувчилар учун (сўзга чиқувчилар учун) вахтни белгилаб эълон қилади. Вахтдан фойдаланиш қатъий қилиб қўйилади.

Учунчидан – бахслашув бошланганлиги эълон қилиниб, ўқитувчи-педагок «тўғри» вариант тарафдорлари вакилига сўз беради ва бошқа сўзга чиқувчиларга тартиб билан сўзга чиқишга, фикрларини аргументли далиллар билан исботлаш талаб қилинади. Махсус маъсул котиб (олдин тайинланади, ўқитувчилардан бири) вахтни ҳисобга олиб бориш талаб этилади, натижа ҳисобга олиб борилади.

Тўртинчидан – ўқитувчи «тўғри» вариант гуруҳи вахти тугаши билан «нотўғри» вариант гуруҳига вахт бериб, улардан бирига сўз беради ва аргументли далиллар билан асослаш талаб этилади, ўз вахтидан ўринли фойдаланиш талаб этилади.

Бешинчидан – ўқитувчи-педагок иккала гуруҳ вакиллари фикр, мулоҳазаларини навбатма-навбат тартиб билан муҳокама қилиш асосида бахслашув бошлашга ижозат беради «Дебот» бошланганини эълон қилади. Ҳар иккала гуруҳнинг биринчи сўз олиб «маъруза» қилувчиларидан кейин сўзга, музокарага, масала талашишга навбат билан иккала гуруҳ аъзолари бирин-кетин ҳамма талаба-иштирокчилар чиқиш қилиб муаммонинг ечимини аргументли-асосли қилиб тушунтиришга киришади. Чунки иккала гуруҳ аъзолари масала, мавзу, муаммога қайсилариники «тўғри» ёки «нотўғри»лигини ўқитувчи-педагокдан бошқа ҳеч ким билмайди ва билмаслиги керак, акс ҳолда ҳеч қандай жонли, қизиқарли «бахслашув» («дебот») бўлмайди ва натижасиз чиқади. Шунинг учун ўқитувчи-педагок «дебот» охиригача кузатувчи бўлиб, якунида «тўғри» жавобни айтиб «бахслашув»-талашув – «дебот»га якун ясайди.

Олтинчидан – ҳар бир гуруҳ аъзолари, қарама-қарши томонларнинг фикри-хулосаларига келтирилган далилларига қарши инкор этадиган танкидларига асосли жавоб қайтаришига имкон яратилади. Аммо қизиққонли қилинишига «ҳақорат» қилинишига йўл қўйилмайди.

Еттинчидан – ўқитувчи-педагог ҳар иккала гуруҳ томонларидан билдирилган асосий жавобларни албатта ҳисобга олиб бориши, ҳатто ёзиб бориши охирги, якунида эълон қилиши шарт.

Саккизинчидан – бахслашув жараёнида талабалар – иштирокчиларга муаммога зид фикрларни айтиши ҳам мумкин, уни рад қилмаслиги керак, иштирокчиларнинг ўзлари нотўғри эканлигини исботлашга имкон бериш керак. Чунки ҳамма талаба-иштирокчиларни ўйлаб фикрлашга мажбур этсин ва ҳар бир иштирокчини ҳаяжон билан хайратда қолиш даражасигача олиб борилиши керак. Бу эса ушбу услубнинг энг муҳим самарали қисмидир.

Тўққизинчидан – «Бахслашув» («Дебот») яқунланади, натижа ўқитувчи, ташкилотчи, бошловчи томонидан эълон қилиниб, бахснинг самарали бўлганлиги ёки акси бўлганлиги, мақсадга мувофиқ бўлса, бахслашувда иштирок этганларни ҳаммасининг фикр, ғояларига таҳлил бериб, фанни ўрганишда мавзуга доир муаммоларни бахслашув асосида тўғри жавобларни аниқлашда ушбу услубнинг аҳамияти ва имконияти чексиз эканлиги алоҳида таъкидланади.

Ушбу услубни бирон-бир муаммони муҳокама қилиб, тўғри жавобни аниқ объектив ҳал қилишда фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Ушбу «Бахслашув» («Дебот») услубига яқин, мувофиқ келадиган, имкони бўлса бирга қўшиб фан мавзулари ёки бошқа ижтимоий ҳаёт жараёнларига боғлиқ мавзуларга доир масала ва муаммоларни муҳокама қилишда «танқидий фикрлаш» услуб ҳам яхши самара беради. Бу услубдан ижтимоий ва гуманитар фанлар бўйича ҳамма дарсларида қўлласа мақсадга мувофиқ бўлади.

§ 4. «Танқидий фикрлаш» ва бошқа услублар ҳақида.

«Танқидий фикрлаш» услуби ҳам «Бахслашув» («Дебот») усулига ўхшаб кетсада, ушбу услуб билан талаба ва тингловчилар ўртасида дарс-машғулоти ёки бирон муаммовий масалаларни муҳокама қилиш жараёнида фарқи шундаки, бу услуб талаба ва тингловчи, иштирокчиларни мустақил фикрлашга қўникма берсада, уларни тинглаш мулоқот олиб бориш, турли хил фикр, мулоҳаза ва ғояларни таққослаб, хулоса чиқариб, нотўғри фикр, мулоҳазаларни турли позицияларда туриб шахсига тегмай танқид қилиш ёки мақуллаш имкониятига кенг йўл берилади. Албатта бу соҳада ўқитувчининг назорат олиб бориши талаб этилади. Энг муҳими талаба ва тингловчида муҳокама қилаётган мавзу қайси фанга тааллуқли бўлса уша фанга қизиқиш уйғатади, мустақил фикрлаш ва хулоса чиқариш учун талаба онги ва тафаккурини салоҳиятлаштиради, ҳақиқатгўйлик, объективлик ва адолатликка қўникмани шакллантиради.

Ушбу «танқидий фикрлаш» услубининг самарали бўлиши учун, уни ташкил қилиш жараёнида қуйидаги оддий, аммо адолатли, объектив норматив

ҳолатларга қатъий риоя қилиш шарт талаб этилади. Улар қуйидагилардан иборат:

- 1). Талаба ёки тингловчининг ўз фикрини эркин ифодалашига имкон бериш;
- 2). Талаба ва тингловчи ўз фикрини ойдинлаштириб, аниқ қилиб айтишга;
- 3). Талаба ёки иштирокчиларнинг фикрларини қанчалик асосли эканлигини текшириб аниқлаш;
- 4). Мунозарада иштирок этаётганларни, ҳамма талаба ёки тингловчиларнинг ҳам фикр-мулоҳазаларини ўрганиш;
- 5). Танқидий мулоҳазалар билдирувчи ёки умуман иштирокчиларнинг фикрлари оқибатини, ҳатто уларнинг савиясини ҳам таҳлил этиш;
- 6). Мавзу муаммоларини ўқитувчи-педагог, ташкилотчи, бошқарувчи томонидан якунлаб, маълум қатъий ечим, қарор билан ижобий ажралиб турганларга яхши фикрлар, билдириш талаб этилади. Ундан ташқари талабалар ва иштирокчиларнинг ушбу машғулотларни ташкил этиш ва ўтказиш учун ўз фикрларини билдиришни сўрайди.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда кундалик таълим-тарбия системасида талаба-ёшларга билим бериш, ижтимоий-гуманитар фанларга талабалар қизиқишини ошириш, фикрлаш қобилиятини кенгайтириш, онги, тафаккурини, фалсафий фикр, хулосалар чиқариш фаолиятини кенгайтиришга қаратилган турли хил таълим-тарбия бериш усул ва услублари қўлланилмоқдаким, уларнинг ҳаммасини ҳам самарали натижалар беради деб хулоса қилиш мақсадга мувофиқ ҳаракатлар деб бўлмайди.

Биз юқорида талабалар самарали билим ва тарбия, кўникма бераоладиган, фанларга қизиқишини оширишга имконият яратиб, йўл кўрсатилаоладиган, фикрлаш қобилияти, онг ва тафаккурини кенгайтиришга ёрдам бераоладиган, кутилган натижалар ва мақсадларга эришадиган, замонавий талабларга мувофиқ келиб, кўпроқ таълим-тарбия системасида фойдаланаётган услуб-услугиятлар устида қисман тўхталиб ўз фикр мулоҳазаларимизни баён қилдик.

Энг муҳими, қанақа услуб-услугиятлардан фойдаланиб ижтимоий, умуман ҳамма фанлар бўйича талабалар қизиқишини ошириш, фикрлаш қобилиятини кенгайтиришга ҳаракат қилиниб бу услубий амаллардан фойдаланмасин, энг муҳими ўқитувчи-педагог маҳорати, билим савияси, онг, тафаккур даражасига ва асосан талабанинг ўзига қизиқишга боғлиқлигини унутмаслигимиз шарт.

III – БОБ. ИЖТИМОЙ ФАНЛАР БИЛАН ТУРДОШ ИХТИСОСЛИ ФАНЛАРНИ УЙЎНЛАШТИРИБ ЎТИШ УСЛУБИ ҲАҚИДА.

§ 1. Ихтисосли турдош ва ижтимоий фанларни уйғунлаштириб ўтишнинг афзалликлари.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон республика бўлиб, мустақилликга эришгандан кейин таълим ва тарбия тизимлари олдида олийжаноб, муҳим ва мураккаб вазифани, яъни ёшларни рақобатбардош ва маънавий баркамол комил инсон қилиб тарбиялаб вояга етказишни долзарб вазифа қилиб қўйди. Бу вазифани

бажаришда нафақат ўрта махсус таълими, балки асосан олий таълим даргоҳлари ва уларда ўқитиладиган ижтимоий-гуманитар фанлар билан бир қаторда асосий ва ихтисосли фанларни ҳозирги давр талаблари даражасида ўзаро боғлаб, уйғунлаштириб ўқитиш долзарб вазифалардан биридир ва энг муҳим аҳамиятга эгадир. Бу фанлар дастлаб мавжуд жамиятимиз талабларига жавоб бераолишлиги долзарб аҳамиятга моликлиги, бунинг учун ҳар бир ўқитиладиган фан-предмет назарий, илмий, илмий-услубий, методик, методологик асосларга, фанлараро ўқитишнинг уйғунлаштирилган ҳолда боғлаб ўқитиш методологик кўрсатмаларни йўналишларга эга бўлган, аниқ зарурий инфор­мацион маълумотларга бой, меросий, замонавий, амалий мисолларга боғлиқ ўқитилиши кўрсати­либ ишлаб чиқилган курслар алоҳида аҳамиятга эгаллиги, фанга талабалар қизиқи­шини оширишда муҳим ва зарурий рол ўйнашини таъкидламоқ зарур.

Шу мақсадда олиб қаралганда мамлакатимизда ҳамма таълим системасида шу жумладан олий таълим тизимида ўқитиладиган фанлараро боғлаб уйғунлаштириб, ҳозирги давр талабига мувофиқ ўқитилиши талабга жавоб бераоладиган методик кўрсатмаларий ўқув қўлланмалари ҳозирги кунда йўқ десак хато бўлмайди. Айниқса турдош фанларнинг ўзига ҳам ўзаро уйғунлаштириб ўқитиш у ёқда турсин, ҳатто ушбу талабларга жавоб бераоладиган кўрсатмаларий ўқув қўлланма ишлаб чиқилмаган десак хато бўлмайди. Мавжуд фанлар бўйича ўқув дарсликларда предметлараро мавзулар бўйича ҳам ўзаро боғлаб ўқитиш кўрсатмаларий тавсиялар ҳам етишмайди.

Илмий услубий лойихавий мавзуйимизга асос бўлаётган ижтимоий-гуманитар фанлар ичида «Социология» ва аниқ, мутахассисликка мувофиқ ихтисосли бўлган «Меъморчиликнинг социал асослари» предметларида ҳам бири-бири билан боғлаб, уйғунлаштириб, ҳар бир мавзуга мувофиқ бўлган амалий муаммолар асосида ўқитилишда фойдаланиб таълим берадиган методологик кўрсатмаларий йўналишга эга бўлган ўқув қўлланмалар йўқлиги у ёқда турсин ҳатто бу камчилик ўқув қўлланма ва дарсликларда ҳам ўз аксини топмаган. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, «Социология» предмети бўйича наъмунавий дарсликлар ишлаб чиқилмаган. Бу хато ва камчиликларнинг юз беришида қуйидаги объектив сабабларни кўрсатиш мумкин. Биринчидан, «Социология» фани собиқ Совет даврида ўқитилмади ва у собиқ Совет мавкурасига мувофиқ фан эмас деб ман қилишди. Иккинчидан бу фан собиқ Совет тузуми барбод бўлгандан кейин ташкил топган мустақил давлатларда, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида XX асрнинг 90 йиллари иккинчи ярмидан бошлаб олий ўқув юртларида ўқитила бошлаганлиги сабабли, ҳали бу фан етарлича тажрибага, амалий-илмий услубга эга бўлмаганлиги сабабли ана шундай қачиликлар ҳозиргача тугатилган эмас.

Ушбу кўрсатилган факторларга мувофиқ ҳозирги кунда нафақат Ўзбекистонда балки мустақилликка эришган Хамдўстлик мамлакатларида ҳам ушбу фанларга илмий, илмий-услубий жихатдан пухта сифатли ишлаб чиқилган предметларга талаб ва эҳтиёж каттадир. Ана шу талаб эҳтиёжларни қондириш мақсадида ижтимоий гуманитар фанлардан «Социология» предмети билан, аниқ ихтисосли фанлардан «Меъморчиликнинг социал асослари» предметининг бири-бирига қисман бўлсада турдош эканлигини эътиборга олган ҳолда, талабаларга ушбу фанлардан чуқурроқ билим бериш мақсадида юқорида мавзуи кўрсатилган

илмий услубий кўрсатмали методологик ўқув қўлланмани ишлаб чиқишни лозим деб топдик.

Ушбу кўрсатмали йўналишга эга бўлган услубий (методологик) ўқув қўлланмани ишлаб чиқиш, тайёрлашдан мақсад юқорида келтирилган, талабаларга билим бериш жараёнида юз берган камчиликни тузатиш, юз берган бўшлиқни қисман бўлсада тўлдиришга ҳаракат қилишдан иборат бўлган вазифани бажаришни ёшларга, талабаларга чуқурроқ билим беришга, бу соҳада қисман бўлсада орттирилган услубий тажрибаларни амалда алмашиб, ҳозирги кунда маънавий баркамол авлодни, комил инсонни тарбиялаб вояга етказишда ўз ҳиссаларимизни қўшишдан иборатдир.

Юқорида келтирилган ва билдирилган мулоҳазалар, фикрлар, ушбу таклиф этилаётган услубий (методологик) кўрсатмали ўқув қўлланманинг илмий-услубий инновацион моҳиятини қисман бўлсада ифодалаб берадиган умиддамиз.

Ушбу услубий қўлланманинг асосий мазмун-моҳиятини ва кўрсатмали услубий (методологик) йўналишларини таҳлил қилиб беришдан мақсад қуйидаги иккала фандан «Социология» ва «Меъморчиликнинг социал асослари» предметлари мавзулари орқали умумий услубий муаммоларни амалда ёзиб ҳал қилинади ва очиб берилади, талабаларга шу асосда дарс беришда уларга тегишли ва фойдали базовий билим берилади ва ихтисосга эга бўлади деб ҳисоблаймиз.

§ 2. «Социология» ва «Меъморчиликнинг социал асослари» предметларининг асосий мавзулари ва уларни уйғунлаштириш услубий кўрсатмалари ҳақида

Ушбу бобда «Социология» ва «Меъморчиликнинг социал асослари» предметлари бўйича бир-бирига турдош мавзуларни боғлаб, уйғунлаштириб ўтиш услубига тўхталиб ўтамиз.

1-«Социология» предмети мавзуларига:

1-Мавзу: «Социология фани, унинг предмети, функциялари, категория, қонун ва қонуниятлари, унинг жамиятда тутган ўрни», яъни «Социология» нинг назарий асослари мавзуи бўйича режалар тузилиб, унда 4-та савол қўйилиб, ҳар бир саволига алоҳида-алоҳида илмий ва назарий жиҳатдан таъриф берилиб, унга амалий мисолларни «Меъморчиликнинг социал асослари» фанидан 1-мавзудан «Яъни халқимизнинг меъморчилиги тарихий асоалари ва унинг қонун категориялари, фаннинг функциялари, социал асослари», ижтимоий моҳиятини боғлаб таҳлил қилиниб, талабаларга аниқ мисол ва маълумотли тафсилотлар берилади. Талабаларга ушбу иккала мавзуга доир конспектлар ёзиб келиш вазифаси топширилади.

2-Мавзу: «Социология фанининг вужудга келиши ва унинг ривожланиш тарихий босқичлари» номли мавзуга ҳам 4 та савол қўйилиб, улар «Меъморчилик социал асослари» фанининг 2-мавзуига, яъни «Меъморчилик шаҳар қурилиши ва социал категорияларининг ўзаро алоқадорлиги» номли мавзу билан бевосита боғлаб социологиядан умумназарий, меъморчилик шаҳар қурилишининг социал жиҳатлари билан боғлиқ категорияси ва унинг назарий, илмий асосларини ўзаро уйғунлаштирилган ҳолда аниқ мисоллар, маълумотлар,

меъморчиликнинг меъросий обидалари билан боғлаб талабаларга тушинтирилади. Жумладан, «Социология» фанининг ривожланиш тарихий босқичларини меъморчилик шаҳар қурилишининг ўтмиш обидаларини мисоллар тариқасида киритиш жараёнида халқ ижтимоий ахлоқи, мамлакат иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ҳолати билан «Социология» нинг шаклланишида ўзига хос аҳамияти жонли мисоллар билан Ғарб ва Шарқ меъморчилик-шаҳар қурилишига боғланса талабаларда катта қизиқиш ўйғотиш табиийдир. Албатта бу мисоллар маъруза матнларида ўзаксини топиши керак.

3-Мавзу: «Жамият ва ижтимоий тизимлар ва тузилмалар социология»си бу мавзу бевосита «Меъморчиликнинг социал асослари» фанидан кўплаб мавзулари билан боғлиқ бўлиб, асосан ундаги 3-мавзу билан узвий, жонли мисоллар билан боғланиб, уйғунлаштирилиб ўтилса «Социология» нинг ушбу мавзуи учун тузилган режадаги 4-та савол билан бевосита боғлаб ўрганилса мақсадга мувофиқдир. Жумладан, «Социология» фанининг ушбу учинчи мавзуи «Жамият ва ижтимоий тизимлар ва тузилмалар социология» си 4-та савол асосида талабаларга илмий-назарий жиҳатдан тушунтирилаётганда, бевосита ижтимоий жамият ва ушбу жамиятнинг ижтимоий тизим ва тузилмаларини талабларига мувофиқ «Шаҳар қурилиши объектларини проектлашнинг социал асослари» (3 мавзуи) мавзудан мисоллар келтириб талабаларга билим берилса мақсадга мувофиқ аҳамиятга эга бўлади. Чунки қайси ижтимоий тизимда шаҳар қурилишларига қандай эътибор берилганлиги ва аҳолининг турмуш тарзига ҳам таъсири масаласини алоҳида тушунтиришга эътибор берилса катта аҳамиятга эгадир.

4-Мавзу: «Социал жамиятнинг сиёсий системаси ва сиёсий ҳокимият» номли мавзуи ҳам 4-та саволга мувофиқ режалаштирилиб, «Меъморчиликнинг социал асослари» фанининг «Атроф муҳитни шакллантиришда шаҳар ва шаҳар қурилиши элементларини проектлаштириш» мавзуга ва бошқа бир қатор мавзулар билан боғлаб мисоллар, фактик материаллар билан жамиятда ҳукмрон бўлган сиёсий ҳокимият фаолиятини уйғунлаштириб тушунтирилса талабаларда фанларга нисбатан катта қизиқиш ўйғотади. Чунки шаҳар ва шаҳар қурилиш объектлари давр талабига халқ мақсад ва манфаатларига, урф-одат, анъана, меросий қадриятларига, миллий маданиятга мувофиқ замонавий талаблар асосида қуриш учун лойиҳалаштириш ва уни амалга ошириш бевосита жамиятнинг сиёсий системаси ва сиёсий ҳокимият фаолиятига бевосита боғлиқ эканлигини талабаларга тушунтирмоқ зарур.

5-Мавзу: «Миллий масала ва миллий муносабатлар социология»си (янги дастурдан туширилиб қолдирган) мавзуи ҳам бевосита 3-та саволга режалаштирилган бўлиб, унда жамиятда этносоциология халқ, миллат, миллий масала ва миллатлараро муносабатларнинг ва улар социологиясини назарий жиҳатдан талабаларга тушунтирилиши жараёнида «Меъморчилик социал асослари» фанида эътиборга олинган Ғарб ва Шарқ меъморчилиги, шаҳар қурилишида уни мавзулар асосида ўрганилиши тавсия этилган мавзулар. асосан 6-мавзу, яъни «Биноларни ва турар жойларни проектлаштиришнинг социал асосларини ўрганиш» ва уларнинг бир-бирига боғлиқлик соҳалар-мавзулари асосида иккала фанга мувофиқ мисоллар келтирилса ўринли бўлади, аҳамияти

таъсирчан бўлиб талабаларнинг фанларга қизиқишини оширади, тафаккурини янада кенгайтиради.

Жумладан, Ғарб ва Шарқ меъморчилигида халқ ва миллатлар анъанаси, маданиятига мувофиқ миллий каларит, миллий ашёлар, нафис санъатини алоҳида-алоҳида таърифланса талабаларга маъқул бўлиши табиийдир ва мақсадга мувофиқдир.

6-Мавзу: «Ижтимоий жамиятда махсус соҳалар социология»си мавзуи ҳам 3-та саволга режалаштирилган бўлиб, «Меъморчиликнинг социал асослари» фанидаги 7-мавзу «Ишлаб чиқариш биноларини лойиҳалаштиришнинг социал асослари» мавзуи билан боғланиб ўтилса мақсадга мувофиқдир. Чунки махсус соҳалар социологиясида жамиятдаги социал институтларга мувофиқ жамиятдаги мавжуд жамиятнинг турли хил тармоқлари, уларнинг жамиятдаги аҳамияти иқтисод ва меҳнат, меҳнат тақсимооти социологияси, фан, маориф ва таълим, мафкура, маънавият ва дин социологиясининг назарий асослари, жамиятдаги аҳамияти атрофлича таърифланганда бевосита ишлаб чиқариш бинолари, уларни лойиҳалаштиришни социал асосларини анализ қилиб таърифлаб берилса иккала фаннинг бир-бирига боғлиқлиги, уларнинг мавзулари ўзаро уйғунлаштирилиб ўтилса талабаларда ушбу фанларга янада қизиқиш ортиб боради. Бу эса услубий кўрсатмаларда унинг асосий йўналишда муҳим аҳамиятга эгадир.

7-Мавзу: «Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёт социологияси» ва бу мавзудаги «Социал институтлар, ижтимоий жамоалар, шахс, оила, никоҳ ва турмуш муносабатлари социологияси» қизиқарли ҳамда фанлар предметига боғлиқ мавзу бўлиб унда 4-та саволга жавоб бериш режалаштирилган. Шу асосда ушбу мавзу бевосита «Меъморчиликнинг социал асослари» фанидаги 8 ва 9-мавзулари, яъни «Жамоат биноларини лойиҳалашнинг социал асослари» ва «Ижтимоий-миллий анаъналар ва турмушнинг меъморчилик-шаҳар қурилишини лойиҳалаштиришдаги таъсири» мавзуларига бевосита боғлиқдир. Чунки жамиятдаги ҳамма социал институтлар бевосита жамоатчилик учун қурилган биноларда фаолият кўрсатиш билан оила, никоҳ ва турмуш муносабатлари эса ижтимоий-миллий анаъналари, меъросий қадриятлар ва турмушнинг ўзига хос миллий хусусиятлари билан узвий боғлиқлик социологиясини ўрганиш билан боғлиқдир ва характерлидир. Шу сабабли ушбу иккала фандаги мавзуларни бир-бирига боғлаб уйғунлаштириб маъруза матнларида ва амалий машғулотлар (семинарларда) ўтилса талабалар нафақат қизиқишини, балки чуқур билим олиши табиийдир.

8-Мавзу: «Ўзбекистон Республикасининг миллий мустақиллиги ва суверенитетининг социал муаммолари» (бу мавзу ҳам янги дастурда йўқ. Аммо талабаларга тушунтириш зарур), социологиясида янги мавзу бўлиб, 3-та масала асосида ёритилиш режалаштирилган. Ушбу мавзу «Меъморчиликнинг социал асослари» фанининг ҳамма мавзуларига тегишли бўлиб, асосан 10 мавзу «Меъморий лойиҳалашда социал тадқиқотлар услубияти», 11-мавзу «Ахборот манбаълари, материаллар (маълумотлар) анализи», 12-мавзу «Таҳлил (анализ) қилинадиган материалларни танлаш-саралаш» ва бошқа мавзуларини ушбу мавзу билан боғлаб, мустақилликка эришган Республикамизнинг ютуқларини, илму-фан, маданият соҳасида ва асосан Республикамизда кейинги ўн йил ичида қўлга киритган ютуқлар билан меъморчилик, қурилиш соҳасидаги ижодий

яратувчиликка, бунёдкорликка мисоллар келтириб, илмий, назарий анализ, амалий фактлар қўшиб ўзаро боғлаб таълим берилса талабаларда чуқур билимга асос солинади, ёш педагоглар эса дарс ўтишда услубий аҳамиятга эга бўлган тажриба оладилар.

9-Мавзу: «Хозирги даврнинг глобал (умумбашарий) долзарб социал муаммолари» мавзуи ҳам кўпгина «Социология» фани бўйича ўқув қўлланмаларида эътибор берилмаган, янги мавзу бўлиб талабаларга тушунтиришда 3-та масалага ажратилиб ўтиш режалаштирилган. Ушбу мавзу «Меъморчиликнинг социал асослари» фанидаги ҳамма мавзулар билан, асосан 13,14,15,16 мавзулар билан, улардаги «Меъморий социал тадқиқотлар ва илмий таҳлил» мавзуи ва ушбу фаннинг хулосалари билан боғланиб маъруза матнлари, семинар машғулотларини ўтиш методологиясини ишлаб чиқилса мақсадга мувофиқ бўлади, талабаларнинг фанларга қизиқишини оширади. Бу услубни қуйидагича амалга оширса бўлади.

Социологиядан тайёрланадиган ҳар бир мавзу ва маъруза матнлари, амалий (семинар) машғулотлари, ўтиш методикаси юқорида келтирилган вазифаларни амалга ошириш асосида, ушбу уйғунлаштирилган методологик кўрсатмали тарзда ўқув қўлланмаси тайёрланади.

«Меъморчиликнинг социал асослари» фани ҳам талабаларга дарс беришни 30 соатлик режага мувофиқ қуйидаги мавзулар эътиборга олинган. Ушбу мавзулар юқорида кўрсатиб ўтилган «Социология» фанининг ҳамма 9-та мавзуи бўйича бир-бири билан узвий боғлаб, уйғунлаштириб, ўзаро мисоллар, тарихий социал маълумотлар асосида ушбу қўлланма шаклида тайёрлаш мўлжалланганлиги мақсадга мувофиқдир.

Меъморчиликнинг социал асослари» фани бўйича «Социология» фани мавзулари билан қуйидаги мавзуларни боғлаб, уйғунлаштириб қўлланма илмий-услубий, амалий жиҳатдан ёзиб тайёрланса яхши бўлади. Ушбу мавзулар қуйидагилардан иборат: 1-мавзу: «Меъморий лойиҳалашнинг социал асослари ҳақида умумий маълумотлар»; 2-мавзу «Социал ва меъморий шаҳар қурилиш категорияларнинг ўзаро боғлиқлиги»; 3-мавзу: «Шаҳар қурилиши объектларини лойиҳалашнинг социал асослари»; 4-мавзу: «Шаҳар ва шаҳар қурилиши, атроф-муҳит шаклланишида лойиҳалаш элементлари»; 5-мавзу: «Бинолар, уй-жой биноларини меъморий лойиҳалашнинг социал асослари»; 6-мавзу: «Ишлаб чиқариш биноларини лойиҳалашнинг социал асослари»; 7-мавзу: «Жамоатчилик биноларини лойиҳалашнинг социал асослари»; 8-мавзу: «Ижтимоий-миллий анъаналар ва турмушнинг меъморчилик-шаҳар қурилишини лойиҳалаштиришдаги таъсири»; 9-мавзу: «Меъморий лойиҳалашда социал тадқиқотлар услуби»; 10-мавзу: «Ахборот манбаълари, материаллар-маълумотлар анализи» ва бошқа мавзуларнинг маъруза матнлари, семинар ўтиш кўрсатмали қўлланмалари ҳар бир мавзу бўйича «Социология» фаннинг юқорида кўрсатилган мавзулари билан боғлиқ ҳолда, уйғунлаштирилиб, муҳим ва зарурий мисоллар билан амалий жиҳатдан кўрсатмали услубий ўқув қўлланмаси тайёрланса қўтилган натижаларга эришишимиз табиийдир.

Ушбу қўлланманинг хулоса қисмида илғор тажрибалар умумлаштирилиб, ҳар бир мавзуга доир таянч иборалар, назорат учун саволлар, маъруза ўқиш ва семинар дарс ўтишнинг самарали услублари тавсия этилса мақсадга мувофиқ

бўлади. Шу билан ушбу кўрсатмали услубий қўлланма охирида фойдаланилган адабиётлар руйхати, қўшимча ўқув қўлланмалари, классиклар асарлари, манбавий асарлар руйхати илова қилиниши шарт.

ХУЛОСА

Умуман олганда ижтимоий фанлардан талабаларга дарс машғулотларини олиб бориш жараёнида ва бу фанларни турдош предметлар билан уйғунлаштириб, бир-бирига жонли мисоллар билан қўшиб, боғлаб машғулотлар олиб боришда талаба ёшлар қизиқишини ошириш, билим олиш фаолиятини кенгайтириш ва тезлаштиришга қаратилган юқорида қисман бўлсада таҳлил қилиб ўтилган услубий мулохазалар ҳозирги кун талабига мувоффиқ бўлиб, шу тарзда дарс машғулотларини олиб бориш муҳим аҳамиятга эга ва зарурдир. Бу услубнинг самарадорлиги биринчи навбатда ижтимоий фанлардан дарс машғулотлари олиб борадиган педагог-ўқитувчининг маҳорати ва билим савиясига бевосита боғлиқдир, чунки унинг ўзи қайси услуб қўлай ва натижали чиқишини яхши билади, шу услубни қачон ва қандай шаклда фойдаланишни танлаб олади. Энг муҳими ўқитувчи-педагогнинг ўзи талабаларнинг билиш фаолиятини тезлаштириш, ижтимоий фанларга улар қизиқишини ошириш учун ижодий ёндашиб, қизғин мунозара-дискуссияга сабаб бўладиган мавзуга муаммовий йўналиш берадиган қўлай услубий йўлни танлаш бевосита педагогга боғлиқдир. Ундан ташқари ўқитувчи-педагог талабаларнинг ижтимоий фанларга қизиқишини ошириш учун дастлаб уларга яхши йўналтирувчи билим беришини, маъруза ва амалий машғулотларга фаол иштирок этишини, мавзудан ва мавзуга доир манбалардан конспектлар олишини талаб қилиши, талабалар ўртасида манбавий конспектлар танлови конкурсини ўтказиш, машғулот мавзулари бўйича мустақил ишларни узлуксиз ташкил этиш, консультация-маслаҳатлар беришни, фанлар бўйича биринчи манбаълар устида ишлаш малакасини бериб ўргатиш каби услубий ташкилий ишларни амалга ошириши шарт.

Ундан ташқари талабаларнинг социал-биологик характери ва рухий ҳолатини ҳисобга олган ҳолда, давр тақозосига асосланиб, ижтимоий вазият, турмуш тарзи ва ҳаётини муаммолардан келиб чиққан ҳолда ҳар бир ижтимоий

фаннинг жамиятдаги ўрни, жамият тараққиётидаги ролини, энг муҳими бу ижтимоий фанлар миллий ғоя, миллий истиқлол мафкурамизнинг манбавий-ғоявий асослари эканлиги, давлатимиз куч-қудратини оширишда, унинг атрофида халқ оммасини жипслаштириш, президентимиз фармонларини, сиёсий бошқарув тизимимиз, сиёсий ҳокимиятимиз ва Республика Олий Мажлиси – парламентимиз қабул қилган қарорларини, мамлакатимиз олий қонуни, халқимиз куч-қуввати ва ҳуқуқий қудрати – асосий қонун – Конституциямиз моҳияти-мақсадларини оммага тушунтириш-даги ролини талабаларга албатта тушунтирмоқ зарур. Улар маъсулиятини оширмоқ учун ҳар бир талабада бу ҳақида қандай тушунча борлиги, улар муносабатини аниқлаш услубини ҳам узлуксиз амалда қўлламоқ давр талаби ва зарурдир. Бунинг учун энг самарали услуб ҳар бир ижтимоий фанлардан дарс машғулотларини тамомлагандан кейин якуний аттестация (имтиҳон) ўтказиш яхши самара берадиган, ҳаётда синалган услубдир. Акс ҳолда талабалар характери ва табиати (социал-биологик таъсир) ҳос таъсирчанликка берилиш малакасига асосланиб ҳулоса қилинса 70-80% талаба ижтимоий фанларга нисбатан қизиқиши бўлмайди, чунки улар фикрида бу салбий тушунча ижтимоий фанлардан дастлабки дарс машғулотлари бошланмасданок пайдо бўлади, қанчалик педагогда маҳорат бўлмасин, бундай салбий фикр ўрнашган талабаларни ижтимоий фанларга қизиқтириш у ёқда турсин, ҳатто дарсга ҳам келтира олмайди. Бу ҳолат тажрибада синаб кўрилди ва ўз исботини топган.

Ундан ташқари талабаларни ижтимоий фанларга бўлган қизиқишини ошириш, муносабатини объектив аниқлашда ҳар бир ихтисосли фан мутахассислари, чиқарадиган кафедралардаги профессор-ўқитувчилар, кафедра мудирларининг ижтимоий фанларга бўлган муносабати, айниқса ҳар бир факультет раҳбарияти-деканлар, ҳатто институт раҳбариятининг ҳам бу ижтимоий фанларга бўлган муносабати талабаларга кескин ё салбий ёки ижобий таъсир этиши табиийдир. Бу ҳолатни талабаларнинг ўзлари исботламоқда. Албатта бу ҳолатлар бевосита субъектив характерга эга бўлиб, унинг салбий таъсир этувчи жараёнларига барҳам бериш, бундай ҳолатларга йўл қўймаслик ижтимоий фан вакиллари жамоасига педагогик-ўқитувчи, илм аҳлининг фаол ҳаракатига, улар билим даражаси, услубий малака маҳоратига боғлиқдир.

Умуман олганда талабаларнинг ижтимоий фанларга бўлган қизиқишини ошириш, билиш фаолиятини тезлатиш, унинг самарадорлигини ошириш тўғрисидаги юқорида келтирилган бир қатор услубий мулоҳазалар, тажрибада синалган бўлиб яхши самарага ва натижаларга олиб келган. Бу албатта ўзгармас стандарт услуб бўлмай, балки ундан ҳам самаралироқ услубий йўналишлар бўлиши мумкинким, уларни топиш, қўллаш ҳар бир ижтимоий фан мутахассиси педагог-ўқитувчининг ўзига боғлиқдир.

Асосий мақсад – ижтимоий фанлардан талаба ёшларга билим, таълим-тарбия беришдан, келажакда мустақил Ўзбекистонимиз учун садоқатли ватанпарвар бўлишга олий жаноб хислатга, мукаммал билимга, комил инсонийлик фазилатга мустаҳкам иймонга, чуқур ва салоҳиятли маънавият намуналарига эга бўлган маънавий баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказишдан иборатдир. Талаба ёшларга, бундай салоҳиятли-фазилатли, ватанга

содиқ тарбияни ижтимоий фанларгина бераолади. Бундай тарбия бериш, ватанимизнинг қудратли бойлигини яратиш эса салоҳиятли кадрларга боғлиқдир.

Ҳурматли президентимиз И.А.Каримов: - «Қишлоқ жамияти эл-юртига, ватанига садоқатли, иймон-эътиқоди, бутун мард-жасур, малакаси етук, маънавияти юксак инсонлар билан ҳақли равишда фахрланади. Бу улуғвор, бетимсол бойлик ҳар қайси давлатнинг қудратли салоҳият манбаидир»¹ - деб «Соғлом ва баркамол авлод учун» мавзуида сўзлаган нутқида бу ҳақда бежиз таъкидламаган эди.

Ана шундай улуғвор бойликни, қудратли салоҳият манбаини яратишда ижтимоий фанларнинг муносиб ўрни ва роли чексиздир.

¹ И.А.Каримов. «Истифлол ва маънавият», Т.: «Ўзбекистон», 1994, 126-бет

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. И.А.Каримов. «Истиқлол ва маънавият» Ташкент, «Ўзбекистон», 1994.
2. И.А.Каримов. «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.
3. И.А.Каримов. «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари» Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.
4. И.А.Каримов. «Шу азиз Ватан – барчамизники». Тошкент, 1995
5. И.А.Каримов. «Кучли давлатдан кучли жамият сари» Тошкент, «Ўзбекистон», 1998.
6. И.А.Каримов. «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир». Тошкент, 1996
7. И.А.Каримов. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ». Тошкент, «Ўзбекистон», 1999.
8. И.А.Каримов. «Хушёрликка даъват». Тошкент «Ўзбекистон», 1999.
9. И.А.Каримов. «Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда». Тошкент, «Ўзбекистон», 1999.
10. И.А.Каримов. «Миллий истиқлол мафкуриси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир». Тошкент, 2000.
11. «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, 2000.
12. Ўзбекистон республикаси Олий Мажлиси, 2-чақириқ, 9-сессияси материаллари. «Халқ сўзи» газетаси 2002 йил 30-август ва сентябр.
13. «Познавательский интерес – актуальная проблема современной дидактики». Журнал «Советская педагогика» №8, 1979 г.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	3 – 6 бетлар.
1-боб. Ижтимоий фанларга талабалар қизиқишини оширишнинг анаънавий услуби ва услубиятлари ҳақида.	6 – 26 бетлар.
§ 1. Талабаларнинг ижтимоий фанларга бўлган қизиқишини ошириш имкониятлари ҳақида.	6 – 16 бетлар.
§ 2. Ижтимоий фанлардан талабаларга дарс ўтишнинг муаммовий услублари ҳақида мулоҳазалар.	16 – 22 бетлар.
§ 3. Ижтимоий фанлардан дарс ўтишнинг мунозарали услубидан фойдаланиш йўллари.	22 – 26 бетлар.
2-боб. Ижтимоий фанларга талабалар қизиқишини оширишнинг замонавий услублари ҳақида мулоҳазалар.	27 – 35 бетлар.
§ 1. Таълим-тарбияда талабалар қизиқишини ошириш, фикрлаш қобилиятини кенгайтириш ва хушёрликка даъват этиш услублари ҳақида.	27 – 30 бетлар.
§ 2. «Гетроген» ёки кичик гуруҳларга ажратиб дарс ўтиш услуби ҳақида.	30 – 31 бетлар.
§ 3. «Бахслашув» ёки «Дебот» услуби ҳақида.	31 – 33 бетлар.
§ 4. «Танқидий фикрлаш» ва бошқа замонавий услублар ҳақида.	34 – 35 бетлар.
3-боб. Ижтимоий фанлар билан турдош ихтисосли фанларни уйғунлаштириб ўтиш услублари ҳақида.	35 – 41 бетлар.
§ 1. Ихтисосли турдош ва ижтимоий фанларни уйғунлаштириб ўтишнинг афзалликлари.	35 – 37 бетлар.
§ 2. «Социология» ва «Меъморчиликнинг социал асослари» предметларининг асосий мавзулари ва уларни уйғунлаштиришнинг услубий кўрсатмалари ҳақида.	37 – 41 бетлар.
ХУЛОСА	42 – 44 бетлар
Фойдаланилган адабиётлар.	45 бет.

Муаллиф Ш. АХАДОВ
«Ижтимоий фанларга талабалар қизиқишини оширишнинг
анъанавий ва замонавий услублари тўғрисида мулохазалар»
(Илмий-услубий кўрсатмали қўлланма)

Ушбу Илмий-услубий, кўрсатмали қўлланма Олий ва ўрта махсус таълими Вазирлигига қарашли ўқув юртларининг ижтимоий фанлардан бакалавриат ва магистратура йўналишига таълим-тарбия, дарс берадиган педагог – ўқитувчиларга, ушбу фанлардан дарс беришга қизиқадиган ёш педагог – мутахассисларга фойдаланиши учун мўлжалланган.

Нашр учун маъсул ва бадиий муҳаррир: Адолат Зиётова
Тахририят мудир: М.Шомуродова
техн. муҳаррирлар: Фурқат Аҳадов, Умаро Истамова
Мусаҳҳих:

Ушбу илмий-услубий кўрсатмали қўлланма «Ижтимоий фанлар» кафедраси кенгайтирилган мажлисида 2006 йил __ феврал, қарор сони №__, Самарқанд Давлат архитектура-қурилиш институти Илмий Кенгашида 2006 йил __ феввалида, қарор сони №__ кенг муҳокама қилиниб, фойдаланиш учун чоп этишга тавсия этилган.

Теришга берилди: 2006 йил феврал.
Босишга рухсат этилди: 2006 йил феврал.
Босма табоқ - 3,0 п.л.
Наشريёт манзили: Самарқанд шаҳри, Лолазор кўчаси 70 уй.
СамДАҚИ босмаҳонаси
500 нусха. Баҳоси эркин нархда
Самарқанд - 2006 йил.